

KAPITOLA 1

Nerovnoměrný rozvoj světa: kolonialismus, nekolonialismus a diskurz rozvoje

PETR DANĚK

Žádná pevná a konečná definice rozvoje nemůže být vytvořena, pouze náznaky toho, co by měl rozvoj zahrnovat v konkrétních kontextech (Hettne 1990: 2).

Úvod

Na Zemi vždy existovaly rozdíly mezi jednotlivými místy – v kvalitě života jejich obyvatel, v množství zdrojů či bohatství. Primární podmíněnost této nerovnoměrnosti je možné odvodit od nerovnoměrného rozmístění přírodních zdrojů. V průběhu vývoje společnosti docházelo – souběžně s překonáváním determinace společenského života přírodními podmínkami – k rozvíjení vnitřní diferenciaci (a současně i integrace) společnosti. Tak jako vznik nových specializovaných společenských činností a funkcí vedl ke vzniku nových sociálních vrstev a tím k prohloubení sociální diferenciaci společnosti, tak i územní koncentrace těchto činností a funkcí vedla k větší akumulaci bohatství a moci v některých místech a k rychlejšímu „rozvoji“ těchto míst ve srovnání s místy, která neměla dostatek těchto zdrojů. Selektivita společenského a ekonomického vývoje, upřednostňující určitá místa před jinými, vedla k dalšímu prohlubování nerovnoměrnosti v prostorovém (i sociálním) uspořádání společnosti.

Současný stupeň nerovnoměrnosti (v geografickém i sociologickém smyslu) v rozložení zdrojů, moci, bohatství či příležitostí, je výsledkem minulého vývoje společnosti. *Určitý stupeň nerovnoměrnosti je současně i podmínkou dalšího společenského vývoje.* Dnes však není pochyb o tom, že *současný stupeň nerovnoměrnosti mezi místy je příliš vysoký* (zejména na globální úrovni, kde – na rozdíl od úrovně státní a subnárodní – neexistuje efektivní politická regulace nerovnoměrnosti). Jestliže existence rozdílů je podmínkou vývoje, potom současný stupeň nerovnoměrnosti se v mnoha ohledech již stal překážkou vývoje (nejvíce snad v oblasti morální a environmentální).

Tvrzení o vysokém stupni nerovnoměrnosti je možné podepřít širokou škálou empirických údajů. 20 % nejbohatších lidí světa se v roce 1997 podílelo na úhrnném hrubém domácím produktu (HDP) 86 %, zatímco 20 % nejchudších jen 1 %. Aktiva tří nejbohatších miliardářů přesáhla v roce 1998 úhrnnou hodnotu HDP nejchudších zemí s 600 milióny obyvatel (UNDP 1999). Zatímco HDP na jednoho obyvatele v paritě kupní síly v USA, Švýcarsku či Singapuru v roce 1998 převyšoval 25 000 USD, více než polovina obyvatel Indie, Etiopie či Guatemaly měla k dispozici méně než 1 dolar na den (World Bank 2000). Země OECD, klub nejbohatších států

planety, v nichž žilo 19 % jejích obyvatel, soustřeďovaly v téže době 71 % objemu zahraničního obchodu, směřovalo do nich 58 % přímých zahraničních investic a žilo v nich např. i 91 % uživatelů internetu. 84 % celosvětových prostředků na vědu a výzkum bylo v roce 1993 koncentrováno pouze v 10 státech, navíc 80 % všech patentů udělených v rozvojových zemích patřilo obyvatelům vyspělého světa (UNDP 1999).

Hluboká sociální i geografická nerovnost je realitou prakticky ve všech sférách lidského života. Nejzávažnější evidenci nerovnoměrného rozvoje světa najdeme mimo čistě ekonomické ukazatele. Naděje na dožití, syntetický ukazatel úmrtnostních poměrů a často používaný ukazatel kvality života, byla v roce 1998 v rozvojových zemích v průměru o 11 let (muži), resp. o 16 let (ženy) nižší než v úhrnu vyspělých zemí. Se zvětšením měřítka se rozdíl ještě prohloubí. Dítě narozené v roce 1998 v Kanadě, Francii či Japonsku mělo více než dvojnásobnou naději na dožití (ženy 83 let, muži 75–79 let) oproti svým vrstevníkům, narozeným v Malawi, Zambii či Ugandě (střední délka života 37–39 let). Šestina dětí z druhé skupiny již dnes nežije (US Bureau of the Census 1999).

Ve výčtu empirické evidence nerovnoměrného vývoje světa by bylo možné dlouho pokračovat. Poloha místa narození ovlivňuje nejen budoucí příjmy a pravděpodobnost dožití se stáří, ale také šance člověka na dostupnost adekvátní výživy, bydlení, vzdělání, zdravotnické péče, placeného zaměstnání, nezávadné vody atd. Závažnými empirickými příklady nerovností by bylo možné vyplnit zbývající část příspěvku (a mnohem více). I pak by to byla evidence neúplná, neboť nejzávažnější projevy chudoby, závislosti a bezmoci změnit svoje postavení zůstávají skryty statistikám. Každý, kdo měl možnost cestovat napříč „třemi světy“, nepotřebuje k poznání existence hlubokých nerovností mezi místy a jejich obyvateli žádné statistiky.

Za účelnější považují diskusi příčin tohoto stavu. Proč se svět rozvíjí nerovnoměrně? Jaké procesy stojí v pozadí nerovnoměrného vývoje světa? Je současný stupeň nerovností mezi místy nutný pro další společenský vývoj? Existují mechanismy regulace tohoto vývoje? Je možné protnout hluboké nerovnosti mezi místy a mezi lidmi snížit? A jak? Jistě, na tyto zásadní otázky neexistuje jediná odpověď, ale řada navzájem soupeřících, odporujících si i doplňujících se odpovědí a interpretací. Tyto odpovědi nejsou jen akademickými teoriemi příčin nerovnoměrného rozvoje světa, ale i východisky pro velmi reálnou politiku a pro činnosti, které ovlivňují vývoj reálného světa. Místa světa neprocházejí jakousi univerzální trajektorií vývoje – jak bylo kdysi tvrženo –, ale jsou „rozvíjena“ činností mnoha aktérů s různými představami o směru vývoje a různou mocí prosadit svoje představy. Nerovnoměrný rozvoj světa je tak výsledkem nejen společenského vývoje, ale i politiky rozvoje, v níž se střetává více aktérů s různými cíli a různou mocí je prosadit.

Diskuse příčin nerovnoměrného rozvoje světa nemůže vycházet jen ze současné evidence, ale musí být opřena o alespoň rámcové přiblížení minulého vývoje. Již tato interpretace minulosti je však ve své podstatě politická. Neexistuje objektivní historie: každý – i sebedelší – výčet dějin je nutně selektivní, neboť z nekonečného množství minulých událostí vybírá jen ty, které považuje za významné, a zdůrazňuje ty nejvýznamnější. Stručný přehled historie šíření a vývoje prostorové struktury jednoho systému územní dělby práce, z něhož se vyvinul *systém světového hospodářství*, je předmětem první části příspěvku. Není to popis „objektivní“, ale vychází z politickoekonomických přístupů ke studiu společenského vývoje, zejména z *teorie světových systémů* (*world-systems theory*) Immanuela Wallersteina.

Minulý vývoj má samozřejmě svoje důsledky pro současnost. Důsledky kolonialismu jako projektu, který významně přispěl k prohloubení nerovností mezi místy a lidmi světa, přibližuje druhá část příspěvku. Pozornost je zde věnována jak ekonomickým důsledkům vztahů závislosti, které se vytvořily v průběhu formování systému světového hospodářství, tak důsledkům v dalších oblastech

společenského života. Země třetího světa a jejich obyvatelé jsou zde současně vylíčení jako aktéři, kteří za určitých – zpravidla velmi specifických – podmínek dokážou využít nerovných pravidel hry, panujících v systému světového hospodářství, k prosazení svých představ a cílů.

Cílem třetí části je ilustrace skutečnosti, že nerovnomerný rozvoj není náhodným důsledkem univerzálního procesu vývoje, ale výsledkem praktických politik rozvoje, vycházejících z diskurzu, o němž aktéři s různými cíli a různým podílem na moci svádějí každodenní zápas. Vývoj představ o cílech a metodách politiky rozvoje v poválečném období je přiblížen na příkladu vývoje paradigmatu disciplíny *rozvojových studií* (*development studies*). V poválečném období se vytvořil bezprecedentní konsenzus elit vyspělých a postkoloniálních zemí o cílech a strategiích „rozvoje“. Rozvojové země měly podle těchto představ následovat cestu zemí vyspělých až do fáze „vysoké masové spotřeby“ se všemi pozitivními i negativními důsledky. Tento model začal být brzy kritizován jako nereálný, mimo jiné proto, že byl v kontrastu s realitou narůstajících disproporcí mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi, později však zesílila více zásadní kritika „rozvoje“ jako diskurzu, který má stejné ambice kolonizovat a učit „ty druhé“, jako měl dřívější diskurz kolonialismu, a je proto nejen nereálný, ale i nežádoucí. Tato část se současně snaží ukázat, jaký dopad měl diskurz rozvoje na propagované a přijímané politické strategie rozvoje a jejich prostřednictvím na nerovnomerný rozvoj světa.

1. Historie systému světového hospodářství

Většina autorů, studujících příčiny nerovnomerného rozvoje světa, se shoduje v tom, že klíčovými obdobím pro vznik současné prostorové struktury světa, charakterizované vysokou nerovnomerností v rozložení bohatství mezi zeměmi Severu a Jihu, byla druhá polovina 15. století a 16. století (Johnston a Taylor 1988, Short 1993, Corbridge 1993 aj.).

Podle Immanuela Wallersteina (1984) se v historii vyvinuly pouze tři základní formy společenské organizace výroby a reprodukce (výrobní způsoby), které vymezují tři historické typy společností: (1) minisystémy (*mini-systems*), v nichž byla dělba práce založena především na věku a pohlaví a pro které byl typický recipročně-rodový (*reciprocal-lineage*) výrobní způsob s prostou reciproční výměnou zboží a služeb; (2) světová impéria (*world-empires*), charakteristická redistributivně-daňovým (*redistributive-tributary*) výrobním způsobem, rozvinutým v třídní společnosti, v níž většina zemědělského obyvatelstva odvádí daně úzké vládnoucí vrstvě, a (3) systém světového hospodářství (*world-economy*), charakterizovaný kapitalistickým výrobním způsobem; jeho definičním znakem je akumulace kapitálu, založená na principu trhu, kde jsou ceny a mzdy určovány nabídkou a poptávkou. V historii se vyvinulo mnoho *minisystémů* a řada *světových impérií*, ale pouze jednomu z nich se zdařila transformace na *systém světového hospodářství*. Systém světového hospodářství začal vznikat v Evropě ve 2. polovině 15. století a postupnou inkorporací dalších částí světa dosáhl počátkem 20. století svého globálního rozšíření.

Historie šíření systému světového hospodářství od jeho vzniku do jeho proniknutí do všech částí světa je historií kolonialismu (RAMEČEK 1). Odhlédneme-li od množství různých forem kolonialismu, podmíněných typem hospodářské, sociální a politické organizace kolonizované společnosti, polohou území i politikou koloniální mocnosti, je možné v procesu šíření systému světového hospodářství vymezit dvě fáze, lišící se charakterem vztahů mezi koloniálním jádrem a kolonizovanou periferií i tempem tohoto šíření. Těmto fázím jsou věnovány následující dvě subkapitoly.

RÁMEČEK 1 Kolonialismus

Kolonialismus je ideologie založená na ustavení a udržování nadvlády suverénní mocnosti nad podřízenou společností, která je separována od vládnoucí moci. Typickými rysy kolonialismu jsou politická a právní dominance nad cizí společností, vztahy hospodářské a politické závislosti a vykořisťování a rasová a kulturní nerovnost. Kolonialismus je variantou imperialismu, který je chápán jako systém nerovných vztahů mezi státy, založený na principu dominance a podřízenosti a spojený se specifickou formou kapitalismu, pro niž je typický vznik monopolů a nadnárodních společností. Kolonialismus zahrnuje *kolonizaci*, tj. migraci lidí z imperiálního centra do kolonizované periferie. Jako forma územní expanze je kolonialismus neoddelitelně spojen s nerovnoměrným rozvojem globálního kapitalistického systému a s rozvojem mezinárodní dělné práce (Johnston a kol. 1994: 75).

1.1 Kolonialismus, fáze I: objevy, obchod a drancování (1500–1800)

I na konci evropského středověku byl svět rozvinutý nerovnoměrně. Namísto struktury Sever–Jih, či jádro–periferie, typické pro současný *systém světového hospodářství*, však existovalo více nezávislých center – *světových impérií* –, která se vyznačovala vyšším stupněm „rozvoje“ a koncentrace bohatství, jež dokázala vytěžit z obchodu se svým okolím i jinými světovými impérii. Není možné tvrdit, že západní Evropa byla v této době „vyspělejší“ či „rozvinutější“ než Čína za dynastie Ming nebo mughalská říše v Indii. Podobně vyznívá i srovnání se songhajskou říší a Dahome v Africe, inckou a aztéckou říší v Americe nebo osmanskou říší a Persií za Safíjovců v Asii. Ze západní Evropy však v této době vychází expanze, která vytvořila zárodek formování současného systému světového hospodářství. Předpoklady pro tuto expanzi byly ovšem vytvářeny již v předchozích staletích. Klíčovou roli sehrála především vrstva obchodníků, silná zejména v hanzovních městech na severu Evropy a v přístavech Středomoří. Ta si uvědomovala význam dálkového obchodu, z nějž zbohatla, a současně měla dostatek prostředků pro tak riskantní investice, jakými byly zámořské objevy.

Ohniskem objevitelských a dobytelských výprav se v 15. a 16. století staly země Iberského poloostrova, které byly po uzavření suchozemských obchodních cest do Číny a Indie osmanskou říší výhodně položeny pro námořní cesty na východ. Koloniální úsilí portugalských mořeplavců se zpočátku omezovalo na zakládání obchodních stanic podél cesty do Indie a na Dálný Východ, a na kolonizaci Brazílie. Cílem španělské expanze bylo získat co nejvíce bohatství ve formě drahých kovů. Metody k dosažení tohoto cíle sahaly od těžby až po drancování.

Regionem, který byl jako první integrován do evropského systému světového hospodářství do té míry, že byla zásadně změněna jeho hospodářská, sociální i etnická struktura a politický systém, byla Karibská oblast („Západní Indie“), následována dalšími částmi Ameriky. Zvláště brutální byl obchod s otroky, součástí tzv. trojúhelníkového obchodu, který přispíval k formování prostorové struktury systému světového hospodářství po několik století (RÁMEČEK 2).

Obchod s koloniemi a v koloniích byl od počátku pod kontrolou evropských států, které se řídily filozofií merkantilismu (RÁMEČEK 3). Merkantilistické představy o možnosti zvýšit bohatství pouze na úkor jiných vyústily jednak ve formování takových hospodářských vztahů s koloniemi, které přinášely prospěch evropským mocnostem (bez ohledu na prospěch kolonií), jednak v rivalitu a střety mocností o kontrolu nad obchodem s koloniemi.

RÁMEČEK 2 Trojúhelníkový obchod

Obchod mezi Evropou, Afrikou a Amerikou, který v 16. století vytvořil počátky mezinárodní dělby práce v rámci světového hospodářského systému, je označován jako trojúhelníkový obchod.

Intenzivní zemědělství na plantážích a těžba drahých kovů ve španělských a portugalských koloniích měly vysoké nároky na pracovní síly, které byly saturovány dovozem otroků z Afriky. Obchod s otroky se stal součástí výnosného trojúhelníkového obchodu. Loď evropských kupců, naložená zbraněmi, rumem a spotřebním zbožím, vypluly z evropských přístavů do Guinejského zálivu a jeho okolí, kde bylo zboží vyměněno s místními obchodníky za jejich exportní artikl: otroky. Ti byli za nelidských podmínek převezeni na ostrovy Karibiku, do Brazílie nebo do jižních částí Severní Ameriky. Za zisk z jejich prodeje byly nakoupeny produkty místních plantáží jako cukr, bavlna, rum nebo tabák, jejichž prodej v Evropě vedl k vysokým ziskům. V 18. století tvořil trojúhelníkový obchod čtvrtinu francouzského a třetinu britského obratu zahraničního obchodu (Short 1993: 8–10) a spory o kontrolu nad ním byly příčinou řady vojenských střetů.

Forma začlenění míst do tohoto systému mezinárodní dělby práce hluboce poznamenala jejich další vývoj: Evropa se profilovala jako dodavatel hotových výrobků, provozovatel obchodu a místo konečné akumulace zisku a formovala Afriku jako zdroj levné pracovní síly a Ameriku jako dodavatele primárních surovin. Akumulované bohatství vytvořilo v Evropě předpoklady pro rozvoj manufakturní výroby a později i pro nástup průmyslové revoluce, která dále zintenzivnila vazby světového jádra a periferie a prohloubila jejich nerovnost.

V důsledku této rivality – ale i vnitřních podmínek v jednotlivých zemích a významu, který jejich vlády přisuzovaly koloniální politice – docházelo k posunu těžiště v rámci evropského jádra systému světového hospodářství. Po ústupu slávy Španělska a Portugalska se v první polovině 17. století stalo světovou koloniální mocností Holandsko. Efektivita holandského koloniálního hospodářství vyvolala odvetné akce dalších mocností: zatímco francouzský ministr Colbert budoval systém zámořského obchodu po vzoru Holanďanů, Anglie přijala v roce 1651 Zákon o mořeplavbě (*Navigatio Act*), namířený proti holandským zájmům. Ve válkách, které následovaly až do poloviny 70. let, zvítězila Británie a ukončila tak období vrcholného rozmachu holandského impéria.

V 18. století probíhalo soupeření o nadvládu nad světovým námořním obchodem a kontrolu výnosných kolonií zejména mezi Británií a Francií. Spor o velká území v Severní Americe byl příčinou Sedmileté války (1756–63), v níž se obě mocnosti vojensky střetly mimo Evropu a Kanadu také v Indii a Karibiku. Vítězství umožnilo Británii získat postavení dominantní světové mocnosti, které udržela i po většinu 19. století.

1.2. Kolonialismus, fáze II: průmyslová revoluce, volný trh a rozdělení světa

V průběhu tří století preindustriálního kolonialismu byly prostřednictvím nerovných obchodních vazeb a pod kontrolou vojenské moci vytvořeny základy globální struktury jádro–periferie. Tempo rozšiřování územního rozsahu kolonií však bylo relativně pomalé. Koloniální správa byla uvalena na bohatou oblast Karibiku a přilehlé části amerického kontinentu včetně Andské oblasti, ale mimo Ameriku se omezovala na nevelká zázemí přístavů a faktorii kontrolujících obchodní

RÁMEČEK 3 Merkantilismus

Hospodářská politika, kterou přijaly a prosazovaly mocnosti světového obchodu v 16. až 18. století, byla politika merkantilismu. (Merkantilismus je považován za historicky první hospodářskou politiku.) Byla založena na předpokladu, že moc a bohatství státu může být nejlépe zvýšeno exportem zboží výměnou za drahé kovy. Merkantilisté věřili, že bohatství světa je konečné a že nárůst bohatství v jedné zemi může být dosažen jen na úkor jiné země. Hlavní cíl – akumulovat bohatství získávané díky převaze vývozu zboží nad dovozem – byl silně podporován ze strany státu, který reguloval výrobu, podporoval export, uvaloval clo na dovoz, vydával nařízení garantující různá obchodní privilegia a chránil obchod s koloniemi (The Concise Columbia Electronic Encyclopedia 1994).

cesty (zejména podél pobřeží Afriky do Indie a na Dálný Východ) a na kolonie evropských osadníků (tzv. „white settler colonies“), jako např. jižní Afrika (*Cape Colony*), Keňa, Mosambik, v Americe Kanada, Argentina, Chile, jižní Brazílie aj.

V 19. století se tempo hospodářské a politické inkorporace periferie do systému světového hospodářství rychle zvýšilo. Příčinou byl nástup „hluboké a zásadní transformace“ (Short 1993: 10), kterou v zemích jádra přinesla průmyslová revoluce. Ta zvýšila význam kolonií jako zajištěných dodavatelů levných surovin pro „domácí“ průmysl a jako odbytišť hotových výrobků. Současně byly kolonie bezpečnými místy pro reinvestování zisku v podobě investic do důlních zařízení, plantážní produkce tržních plodin, železnic či technické infrastruktury, jejichž výnosy přinášely investorům v zemích jádra další zisky. Koloniální mocnosti – tedy ti, kdo měli moc stanovit „pravidla hry“ – regulovaly obchodní vztahy tak, aby odpovídaly těmto cílům a podporovaly tak hospodářský rozvoj v Evropě.

Británie, kolébka průmyslové revoluce a největší koloniální velmoc, byla po většinu 19. století – nejméně do hospodářské krize roku 1873 – první světovou mocností. V jejím zájmu bylo namísto merkantilismu prosazovat hospodářskou politiku volného trhu (RÁMEČEK 4), s vědomím, že v otevřené konkurenci na volném trhu předčí efektivita jejich výrobců výrobce z jiných míst (Taylor 1993a: 134) a systém volného trhu bez bariér tak přispěje k dalšímu posílení britské ekonomické a politické moci.

Přes prosazování politiky *laissez-faire* v mezinárodním obchodě však i velmoc Británie používala k regulaci obchodních vazeb všech prostředků, včetně diferencovaných cel a daní. Příkladem může být vztah Británie a Indie. V Bengálsku existovala počátkem 19. století rozvinutá domácí (protoindustriální) výroba bavlněných oděvů a látek. Britská Východoindická společnost však neměla zájem o zpracované zboží, ale o surovou bavlnu jako surovinu pro průmysl v Lancashire. Bez ohledu na rétoriku *laissez-faire* přesvědčila britskou vládu, aby na dovoz bavlněného a hedvábného zboží z Indie uvalila clo (ve výši 10 %), zatímco v Indii bylo clo na dovoz britských výrobků z bavlny a hedvábí jen 2 %. Současně byla zavedena diferencovaná daň z půdy podle druhu pěstované plodiny: nejnižší sazba daně byla stanovena za pozemky, na nichž se pěstovala bavlna (Short 1993: 11). Takto stanovená pravidla hry měla několik důsledků: (a) bengálská textilní výroba začala upadat, (b) zvýšil se vývoz bavlněných výrobků z Británie do Indie (v roce 1850 směřovalo do Indie 25 % britského exportu bavlněného zboží), (c) chudé obyvatelé Indie začaly častěji postihovat hladomory, neboť politika diferencované pozemkové daně, upřednostňující tržní plodiny, narušila křehkou rovnováhu mezi pěstováním potravinových a technických plodin a v le-

RÁMEČEK 4 Laissez-faire

Volný trh je základní princip ortodoxní ekonomické teorie, jejíž základy položil Adam Smith v knize *Bohatství národů* (*Wealth of Nations*) v roce 1776. V ní kritizoval tehdejší politiku merkantilismu a místo ní prosazoval princip volného trhu (*laissez-faire*). Počátkem 19. století přidal Ricardo myšlenku komparativních výhod. Pokud se bude každý stát specializovat na výrobu toho, pro co má nejvhodnější podmínky – tvrdí Ricardo –, potom volný trh povede k vytvoření systému mezinárodního obchodu, který bude prospívat všem. Volný trh je proto podle Ricarda nejlepší hospodářskou politikou pro všechny státy a každé politicky motivované omezení volného trhu ve svém důsledku poškodí jak danou zemi, tak celý systém (Taylor 1993a: 133).

tech neúrody tak ceny pšenice nebo rýže vystoupaly na úroveň, nedostupnou pro široké vrstvy obyvatel (Krása a kol. 1997).

Místa periferie byla do systému světového hospodářství inkorporována buď přímo, tj. hospodářsky i politicky (formální kolonie), nebo nepřímo, tj. prostřednictvím hospodářských vazeb (neformální kolonie) – **RÁMEČEK 5**.

Podle Robinsonovy (1973) „teorie kolaborace“ závisela forma a doba začlenění periferie do systému světového hospodářství na postoji místních elit. Bez spolupráce místních elit by nebylo možné tak velkou část světa ovládnout relativně omezenou vojenskou silou (Taylor 1993b: 109). Historie šíření britské moci v Indii je historií válek, intrik a povstání (např. Néhrú 1957, Krása a kol. 1997), svědčících o tom, že neochotu (části) místních elit ke spolupráci bylo nutné zlomit silou a intrikami. Moc zde bylo možné udržet pouze zavedením přímé politické (a vojenské) kontroly (jejíž náklady byly hrazeny místním obyvatelstvem).

Naproti tomu vládnoucí elity v Latinské Americe britské (a později americké) zájmy a příliv kapitálu podporovaly, neboť tím upevňovaly svoje postavení ve společnosti. To usnadnilo vytvoření typické koloniální struktury hospodářských vztahů, v jejichž rámci zaujaly latinskoamerické země místo dodavatelů surovin (s typickou regionální specializací – chilský ledek, peruánské guáno, argentinské a uruguayské maso, brazilská káva atd.), zatímco průmyslově vyspělé země v čele s Británií dodávaly zpracované zboží a investovaly kapitál, potřebný pro získávání a dopravu těchto surovin.

Po recesi, která postihla světové hospodářství v roce 1873, začaly mocnosti, soupeřící s Británií, ve zvýšené míře vytvářet celní bariéry, za nimiž podporovaly rozvoj domácího průmyslu (např. Německo s pomocí této strategie předstihlo už v roce 1890 Velkou Británii ve výrobě oceli). Za zostřené konkurence mezi mocnostmi začala být politika *laissez-faire* v mezinárodním obchodě nahrazována neomerkantilismem, či „ekonomickým nacionalismem“ (Short 1993: 14).

V souladu s touto politikou usilovaly hospodářsky vyspělé země o získání co největšího koloniálního panství. Koloniální hospodářství mělo být transformováno podle potřeb koloniální mocnosti a mělo ji tak posílit v konkurenci s jinými mocnostmi. Mocnosti současně usilovaly o „ostré ohraničení obdobných konkurujících systémů a o jejich izolaci od domácího i koloniálního hospodářství“ (Gollwitzer, cit. in Short 1993: 14). Short (1993), opírající se o Hobsonovu interpretaci imperialismu (viz též Taylor 1993a), považuje 70. léta 19. století za předěl v evropských dějinách a období následující do první světové války považuje za další (třetí) fázi kolonialismu; označuje ji „věk imperialismu“. Johnston a kol. (1994: 76) i Taylor (1993a: kap. 3) naproti tomu

RÁMEČEK 5 Formální a neformální kolonie

Formální kolonie: územní části obchodního a hospodářského systému Británie nebo jiné koloniální mocnosti, na které byla uvalena také přímá politická správa (např. Indie po roce 1857).

Neformální kolonie: území spojené s koloniální mocností těsnými obchodními a hospodářskými vztahy, ale politicky zcela či v rozhodující míře samostatné. Např. většina latinskoamerických zemí v 19. století.

Semiformální kolonie („polokolonie“): země, které nebyly formálně prohlášeny za kolonie, mají vlastní vládu, ale jejich finance nebo zahraniční obchod jsou kontrolovány koloniální mocností (např. Persie, Egypt po roce 1882).

(Short 1993, Liščák a Fojtík 1996)

nepovažují toto období za kvalitativně odlišné od období předchozího, ale tvrdí, že k akceleraci tempa inkorporace zbývajících částí světa do *systému světového hospodářství* dochází v důsledku přibližování limity možností územní expanze tohoto systému.

Tempo koloniální expanze bylo v závěru 19. století skutečně nevídané. Mezi lety 1870 a 1918 se celková rozloha kolonií zvyšovala průměrně o 620 000 km² za rok a mezi šesti největších koloniálních mocností byla v letech 1875–1915 rozdělena či přerozdělena čtvrtina povrchu souše (Hobsbawm 1987). Učebnicovým příkladem je rozdělení Afriky (**RÁMEČEK 6**).

Koloniálním rozdělením světa počátkem 20. století byly vyčerpány možnosti dalšího územního rozšiřování kapitalistického *systému světového hospodářství*. Krize v mezinárodních vztazích, kterou konec možností dalšího extenzivního územního růstu systému světového hospodářství vyvolal, byla jednou z příčin první světové války. Tehdejší ortodoxní marxistická teorie předpovídala, že tato krize povede ke zhroucení kapitalismu – neboť nutnou podmínkou jeho fungování je neustálý růst (akumulace kapitálu) – a že bude nahrazen novým, spravedlivým politickým a ekonomickým systémem. Vyústěním těchto představ byl vznik Sovětského svazu. Vývoj ve 20. století však ukázal, že kapitalismus dokázal zajistit podmínku neustálého růstu a nekončící akumulace i bez územní expanze, a to pokračující vnitřní diferenciací systému světového hospodářství, spojenou s prohlubováním územních (i sociálních) nerovností, tedy nerovnoměrným rozvojem. Formální kolonialismus ztratil svoji funkci nástroje územní expanze světového hospodářského systému a ukázalo se, že nejen není nutný k udržování a prohlubování vztahů závislosti, ale že může být i překážkou vnitřní transformace systému světového hospodářství.

1.3. Dekolonizace: konec formálního impéria

Dekolonizace – transformace formálních kolonií na politicky formálně svrchované státy – proběhla ve třech vlnách, z nichž každá změnila politickou mapu jiného kontinentu. Časová následnost těchto vln odpovídá pořadí začleňování kontinentů do systému světového hospodářství: Amerika, Asie, Afrika. Dekolonizace byla téměř vždy výsledkem hnutí za nezávislost („národně-osvobozené hnutí“), jeho úspěch však byl determinován vnějšími podmínkami: geopolitickou formací doby a její stabilitou, vojenskou silou koloniální mocnosti, veřejným míněním ve vyspělých zemích a v neposlední řadě polohou dotčeného území.

První vlna dekolonizace proběhla ještě na závěr „zemědělského kapitalismu“ (Taylor 1993a: 116) na konci 18. a počátkem 19. století a byla omezena na kolonie v Americe. Začala válkou za

RÁMEČEK 6 „Rvačka“ o Afriku

Afrika byla dlouho považována za nehostinný černý kontinent, málo vhodný pro evropské osadníky a postrádající zdroje, vytěžitelné pomocí evropských investic (mimo africkou pracovní sílu, která byla využívána už od 16. století). Přímý evropský vliv se do roku 1880 omezoval na Kapsko, severoafrické pobřeží, Senegal, Angolu, Mosambik a na několik malých pobřežních území. V roce 1882 obsadila Británie Egypt (roku 1869 byl otevřen Suezský průplav), Německo začalo prohlašovat svrchovanost nad řadou afrických území a obě země se střetly jak navzájem, tak i s dalšími evropskými státy, usilujícími o rozšíření svého koloniálního panství. Konflikty vedly ke svolání mezinárodní konference o Africe do Berlína v letech 1884–85. I když existující spory na konferenci vyřešeny nebyly, došlo zde k rozdělení sfér vlivu a ke stanovení pravidel pro budoucí vyhlašování koloniální svrchovanosti nad částmi afrického území. Tím byla odstartována nechvalně známá „rvačka“ o Afriku (*scramble for Africa*). Na jeho konci zůstala o 20 let později v Africe nezávislá pouze Etiopie a Libérie (Liščák a Fojtík 1996, Short 1993).

nezávislost USA, jejíž úspěch se stal (spolu s francouzskou revolucí) vzorem pro válku latinsko-amerických kolonií za nezávislost. Ta v letech 1810–1826 přinesla politickou nezávislost americkým koloniím Španělska a Portugalska. Tato dekolonizace, probíhající v době britské hegemonie, usnadnila transformaci formálních kolonií upadajících mocností na neformální kolonie Velké Británie (Taylor 1993a: 116–117). Nejen že se nedotkla kolonií na jiných kontinentech, ale nedotkla se ani přesvědčení o „přirozenosti“ a „správnosti“ koloniálního rozdělení světa.

Hlasité úvahy o možné samostatnosti kolonií se začaly objevovat až v době, kdy byla územní expanze kapitalistického systému světového hospodářství završena a inkorporace dalších území uvalením formální koloniální správy už prakticky nebyla možná. Ještě na konci 19. století si ani největší kritikové britské imperiální politiky nedokázali představit Británii bez Indie. Právě Indie, „klenot na koruně impéria, nad nímž slunce nezapadá“ (Corbridge 1993: 175), byla vzorem boje za nezávislost pro další kolonie v Asii i jinde (podobně jako dříve v Latinské Americe Venezuela) (RÁMEČEK 7).

Výrazem nového přístupu v mezinárodních vztazích k otázce budoucího postavení kolonií byl mandátní systém Společnosti národů, který pro některá závislá území otvíral potenciální možnost získání nezávislosti. Žádnou vlnu dekolonizace však nevyvolal (RÁMEČEK 8).

K další vlně dochází až po druhé světové válce, kdy byla rovnováha sil již jednoznačně nakloněna na stranu dekolonizace (postoj OSN i SSSR). USA, politicky i hospodářsky dominantní velmoc poválečného světa, podporovaly zrušení formálního imperialismu, protože představoval překážku jejich ekonomického i mocenského pronikání do periferie (podobně jako Británie prosazovala volný obchod v době první vlny dekolonizace). Na druhé straně však zájmy USA v Evropě a vazby se spojenci, kteří byli současně největšími koloniálními mocnostmi, byly příčinou nerozhodného postoje USA a zabránily rychlejšímu postupu dekolonizace. Navíc od vypuknutí studené války byla národněosvobozenecká hnutí hodnocena ideologicky i z hlediska důsledků jejich potenciálního úspěchu na změnu geopolitické mapy světa (zvláště ve vztahu k americké velmocenské politice *containmentu* – viz kapitola 6 od Jiřího Tomeše).

Indie a Barma stihly vyhlásit nezávislost „včas“ (tj. před vznikem nové geopolitické formace). Jihovýchodní Asii už silně zasáhla velmocenská politika studené války. Evropský vliv zde byl

RÁMEČEK 7 Britská koloniální správa a indický boj za nezávislost

Cílem britské koloniální politiky bylo udržovat levný a efektivní systém správy, který by kontroloval místní obyvatelstvo a umožnil převod zisku z kolonií do Británie. Asimilace obyvatelstva nebyla cílem (na rozdíl od francouzské koloniální politiky): britská představa o tom, co to znamená být Britem, činila asimilaci něčím nemyslitelným (Corbridge 1993: 176). Do záležitostí místního obyvatelstva nebylo zbytečně zasahováno, pokud se nedostaly do střetu s britskými zájmy.

Vláda v Indii se opírala o vojenskou sílu, efektivní mašinérii koloniální byrokracie a o politiku vládnutí, která kombinovala vyjednávání s místními elitami na jedné úrovni s principem rozdělení panujících na úrovni jiné (vůči muslimům a hinduistům). Proto, že Britové nepovažovali obyvatele kolonií za sobě rovné, musela se jejich politika uchýlovat k symbolům a rétorice nacionalismu. Tato kontroverzní politika se po čase obrátila proti nim (zvláště po nárůstu formálního vzdělání mezi indickou střední třídou, urychleném vítězstvím „anglistů“ nad „orientalisty“ v souboji o charakter indického školství ve 20. letech 19. století – Krása a kol. 1997: 184).

V roce 1885 byl založen Indický národní kongres. Jeho vůdci nejdříve žádali podíl na vládě Indie (chtěli hrát roli „černých Britů“ – Corbridge 1993: 177), ale později, pod vedením Gándhího a Néhrúa, se cílem stalo vyhnání Britů z Indie. *Svadésí* (kampaň proti dovozu britského zboží) a hnutí občanské neposlušnosti ve 20. a 30. letech, inspirovaná Gándhím, učinily koloniální správu nákladnou a spolu s další Gándhího kampaní *Opusťte Indii!* z roku 1942 donutily britskou vládu k předání moci. K tomu ovšem došlo až v roce 1947 v období poválečné geopolitické transformace světa.

oslaben japonskou okupací, po jejímž ukončení řada bývalých kolonií vyhlásila nezávislost. Po vojenské intervenci Francie, Nizozemí a Británie však došlo k faktickému obnovení předválečného stavu a pokračování boje za nezávislost. Ten byl úspěšný např. v Indonésii až na konci roku 1949. V Indočíně začal být interpretován optikou studené války jako spiknutí ve strategicky významné oblasti „vnitřního okruhu“ (*rimlandu*) (Hnízdo 1995: 16, viz též kapitola 6), jehož vítězství by mělo za následek světovou expanzi komunismu a sovětského a čínského vlivu, a tak se Francii dostalo silné podpory USA (před její porážkou v roce 1954 platily USA 70 % francouzských válečných nákladů) – Short 1993: 21.

Třetí vlnu dekolonizace zahájilo hnutí za nezávislost ve Ghaně, vedené charismatickým Kwame Nkrumahem, když dosáhlo úspěchu v březnu 1957. Během několika let do roku 1964 se po vítězství dalších hnutí naprosto změnila politická mapa Afriky. Silná hnutí v Angole, Mosambiku a Guineji-Bissau však musela „čekat“ až na pád fašistické diktatury v Portugalsku v roce 1974 a např. Namibie až do roku 1990. Pozůstatky koloniálního systému zůstávají v různých částech světa i v současnosti.

1.4. Postskript: dekolonizace, geopolitika a třetí svět

Politický a hospodářský vývoj nových, *de iure* suverénních postkoloniálních států, byl silně ovlivněn mocenským uspořádáním světa, do něhož tyto země vstoupily. V době dekolonizace latinskoamerických zemí to byl svět britské dominance (a od roku 1824 také svět Monroeovy doktrí-

RÁMEČEK 8 Mandátní systém

Princip sebeurčení, prosazovaný USA po první světové válce jako princip mezinárodních vztahů (který přispěl i ke vzniku Československa), se promítl také do snah o vytvoření nové formy koloniálních vztahů. Jeho výrazem byl vznik mandátního systému Společnosti národů, do něhož byly zařazeny kolonie poražených mocností – Německa a osmanské říše. Mandátní území byla rozdělena do tří kategorií podle „jejich stupně politického a hospodářského rozvoje“ (Britannica 1999):

Mandátní území A zahrnovala bývalé turecké provincie, které byly Společností národů svěřeny do správy Británii (Irák a Palestina, včetně Zajordánska), nebo Francii (Sýrie a Libanon). Tato území byla považována za „dostatečně vyspělá“ pro samostatnou existenci „po určité době“ správy spojenců. (Do počátku druhé světové války získal nezávislost pouze Irák.)

Mandátní území B byla tvořena bývalými koloniemi Německa v Africe. Jejich samostatnost se nepředpokládala, jediné snad v dlouhodobé perspektivě. Byla podrobena přímé správě koloniálních mocností: Británie (Tanganika, severozápadní Kamerun, západní Togo), Francie (většina Kamerunu, Togo) a Belgie (Ruanda-Urundi).

Mandátní území C tvořila další německá teritoria, která byla považována za neschopná samostatné existence. Byla administrativně přímo začleněna do států, jejichž správě byla Společností národů svěřena: Jihozápadní Afrika (JAR), Nová Guinea (Austrálie), Západní Samoa (Nový Zéland), tichomořská území severně od rovníku (Japonsko), Nauru (Británie, spravováno Austrálií).

ny, která definovala Ameriku jako oblast zájmů vynořující se mocnosti USA). V době druhé a třetí fáze dekolonizace to byl svět rozdělený studenou válkou. Elity postkoloniálních zemí byly postaveny před volbu přidat se k jedné či druhé straně v době, kdy výsledek této války nebylo možné předvídat (a kdy například hrozba Chruščovova Sovětského svazu, že hospodářsky přežene USA, se mohla zdát reálnou nejen z pohledu postkoloniálních zemí). Na možnost třetí cesty (jejímž důsledkem by byla transformace bipolární struktury světa na tripolární) poukázal v této době koncept „třetího světa“ (RÁMEČEK 9).

Prvním projevem formování kolektivní identity třetího světa byla konference asijských a afrických zemí v Bandungu v roce 1955. Účastnické země se zde shodly na existenci společných zájmů, vyplývajících z jejich statutu postkoloniálních a hospodářsky nerozvinutých zemí, a také navenek se definovaly jako skupina. Na konferenci v Bělehradě (1961) byla tato iniciativa institucionalizována založením *Hnutí nezúčastněných*. Svým odmítnutím volby mezi Západem a Východem bylo „Hnutí nezúčastněných“ globální strategií, politikou namířenou proti světovému geopolitickému uspořádání: odmítnutím základních předpokladů studené války představovalo ohrožení tohoto uspořádání světa“ (Taylor 1993b: 38). Se společnými požadavky v ekonomické oblasti vystoupily země třetího světa poprvé jako skupina na Konferenci OSN o obchodu a rozvoji v Ženevě v roce 1964. Hlavním fórem pro prosazování požadavků třetího světa se stalo OSN, kde postkoloniální země v 60. letech už tvořily většinu členů.

70. léta bývají označována za „dekádu konferencí“ (Johnston a Taylor 1988: 1–2). Tato mezinárodní fóra byla z velké části projevem kolektivních snah třetího světa o reformu politického a ekonomického uspořádání světa. Jejich součástí byly i požadavky na přijetí *Charty ekonomických*

RÁMEČEK 9 Třetí svět

Výraz „třetí svět“ poprvé použil francouzský akademik Alfred Sauvy v roce 1952, tedy ne dlouho po vzniku železné opony a rozdělení vyspělých zemí na západní „první svět“ a „druhý svět“ – východní blok „socialistických“ zemí. Sauvyho záměrem bylo ukázat postkoloniálním státům třetí cestu mezi kapitalismem amerického stylu a komunismem sovětského typu. Od konce 50. let začal být výraz „třetí svět“ běžně používán pro souhrnné označení zemí Latinské Ameriky, Asie a Afriky, které se potýkaly s obdobnými problémy v úsilí překonat svoji hospodářskou a sociální zaostalost (Corbridge 1992).

Po rozpadu sovětského bloku a proniknutí hodnot a ekonomických, sociálních a politických mechanismů prvního světa do světa druhého, ztratilo označení „třetí svět“ svoje logické opodstatnění a mezinárodní organizace je přestávají používat. V běžném jazyce je však i nadále běžně užíváno.

práv a povinností států a vytvoření Nového mezinárodního hospodářského uspořádání (New International Economic Order, NIEO) – viz Corbridge 1993: 184.

Postupná dezintegrace ekonomických zájmů třetího světa v důsledku diferencovaného tempa hospodářského rozvoje (viz část 2.3.) i jeho politická dezintegrace (lokální války) a zvláště pak nástup neoliberalní politiky „nové pravice“ ve vyspělých zemích (viz část 3.4.) – to vše v 80. letech odsunulo kolektivní požadavky třetího světa do pozadí. Avšak od konce studené války se společné požadavky postkoloniálních zemí (definujících se nyní jako země Jihu) na reformu mezinárodního hospodářského a politického uspořádání objevují s novou silou.

2. Kolonialismus: komplexní dědictví

V předchozí části byla nastíněna historie kolonialismu jako historie prostorové expanze Evropou dominovaného systému světového hospodářství do míst periferie a jejich nerovného začlenění do kapitalistické mezinárodní dělby práce. V tomto selektivním výčtu událostí byly zdůrazněny obchodní a hospodářské vztahy jako hlavní nástroj nerovnoměrného rozvoje světa. Takový pohled je nutně zjednodušující a banalizuje komplex problémů, které provázejí obyvatele postkoloniálního světa. Za prvé, projekt kolonialismu znamenal mnohem více než „jenom“ nerovné ekonomické vztahy. Jeho závažné důsledky proto leží i mimo sféru hospodářství. Za druhé, vyhlášení nezávislosti, ač představovalo dlouho očekávaný cíl, samo o sobě nezměnilo postavení země v systému mezinárodní dělby práce. Kolonialismus není jen historický projekt, svými důsledky formuje i tvář současného světa (a životy jeho obyvatel). Za třetí, lidé na periferii nikdy nebyli pouze pasivními příjemci rolí, které jim strukturami moci byly přisouzeny. I bez přístupu k moci, potřebné ke změně pravidel hry, dokázali někdy využít podmínek k dosažení svých cílů, a to i způsobem, který si změnu těchto pravidel vynutil (jak ukazuje např. historie boje za nezávislost). Tyto tři aspekty postkoloniální historie jsou stručně ilustrovány v následujících třech subkapitolách.

2.1. Co je na třetím světě postkoloniálního?

Systém vztahů dominance a podřízenosti, formovaný strukturami moci uvnitř formálních impérií, ovlivňoval prakticky všechny oblasti života. Proto i jeho důsledky jsou komplexní. Zjednodušeně je v tomto komplexu možné rozlišit důsledky (1) hospodářské, (2) mezinárodněpolitické, (3) vnitropolitické, (4) kulturněpolitické, (5) demografické, (6) ideologické, resp. důsledky v oblasti konstrukce identity, a (7) symbolické:

(1) Kolonialismus umožnil vytvoření hospodářských vazeb, které určily kolonii specifické místo v mezinárodní dělbě práce a v mezinárodním obchodě (a které zdědily postkoloniální státy) – blíže viz subkapitola 2.2.

(2) „Kolonialismus vymezil území a vytyčil hranice tam, kde předtím (někdy) neexistovaly“ (Clapham 1985: 18). Zvláště v Africe byly státní hranice kresleny na stolech evropských politiků (a geografů!) často bez ohledu na jazykové, kulturní, hospodářské a etnické vztahy. Hranice Senegalu a Gambie nesledují žádné společenské ani environmentální rozhraní, ale jsou pozůstatkem rozdělení sfér vlivu dvou největších koloniálních mocností v západní Africe, podobně jako namibijský *Caprivi Strip* zůstává i dnes pozůstatkem úspěšného prosazení německých požadavků na přístup k Zambezi v době před sto lety. Důsledky velmocenského soupeření, zachované v arbitrárním vymezení hranic, jsou nejkřiklavější v Africe, ale zdaleka se neomezují jen na tento kontinent: např. Vachánský výběžek Afghánistánu je zbytkem nárazníkového pásma, separujícího „oblast zájmů“ koloniální expanze Ruska a Británie koncem 19. století, a Ekvádor a Peru se v roce 1995 vojensky střetly ve válce o území, na něž si oba státy činí nárok v důsledku nepřesného vymezení hranic v koloniální době.

Arbitrární vymezení státních hranic, které uvnitř státu nechalo několik etnických skupin a rozdělilo jiné, upírá řadě postkoloniálních zemí významnou centripetální sílu formování a legitimace státní moci: tu, která se opírá o nacionalismus. (Také proto byl rozkol v „národně-osvobozenckém“ hnutí po dosažení nezávislosti spíše pravidlem než výjimkou.)

(3) „Kolonialismus vytvořil politický systém a administrativní hierarchii nutnou pro jeho fungování. Základem tohoto systému byla bez výjimky síla: neexistuje jiný způsob, jak by malá skupina cizích vládců mohla udržovat nadvládu nad jinými lidmi a kulturami“ (Clapham 1985: 18). Zatímco v evropských zemích se politický systém vytvářel dlouhodobou konfrontací politických institucí a měnící se struktury společnosti, v místech, která se dostala pod formální koloniální správu, byl obdobný vývoj násilně přerušen a nahrazen implantací cizího (evropského, amerického) systému. Tento politický systém přetrval v těch postkoloniálních zemích, v nichž byl přijat místními elitami a v nichž dřívější koloniální správa umožnila participaci místních elit v tomto systému. Např. v Indii zastávala (evropsky) vzdělaná indická střední třída významná místa na nižším stupni koloniální správy už od 1. světové války. Tam, kde tyto podmínky nebyly splněny, bylo (a mnohde je) formování vnitropolitického systému (po rozpadu koloniální správy spolu s ústupem koloniální moci) provázeno politickou nestabilitou, jak bohatě ilustruje historie státní převratů, vojenských režimů a autoritativní vlády napříč postkoloniálním světem.

(4) Koloniální nadvláda se opírala o vnucení cizího jazyka a kultury. „Neexistuje více překvapivý, dokonce šokující pozůstatek kolonialismu v Africe než sledovat náhlou změnu jazyka při překročení zcela umělé hranice – a spolu s ní změnu myriády projevů kultury a vlády“ (Clapham 1985: 20). Jazyk koloniální moci zůstal přes svoji neoblíbenost v některých zemích jediným společným médiem komunikace mezi etnickými skupinami. Dnes, v době globalizace, usnadňuje znalost evropských jazyků (které jsou často mateřskými jazyky lidí třetího světa nebo jazyky, v nichž je jim dostupné vzdělání) pronikání nejrozmanitějším projevům západní kultury a spolu s nimi i hodnot, postojů, názorů a vzorů chování. Tam, kde se místní elity cítí invazí této „impe-

riální“ kultury Severu a hodnot s ní spojených ohroženy, vzniká prostředí pro formování různých forem fundamentalismu.

(5) Průmyslová revoluce, která hluboce změnila povahu vztahů mezi jádrem a periferií, byla součástí komplexu celospolečenských procesů, k němuž patřila i demografická revoluce (demografický přechod). Společným rysem demografického přechodu – přes velké rozdíly v jeho průběhu v jednotlivých populacích – je vysoký přirozený přírůstek, který je důsledkem časového zpoždění poklesu hrubé míry porodnosti za poklesem hrubé míry úmrtnosti (viz Pavlík a kol. 1986, kap. 10). Doba největšího přirozeného přírůstku evropských populací přibližně odpovídala době vrcholící koloniální expanze evropských států a kolonizace periferie (zvláště tzv. kolonií evropských osadníků – „white settler colonies“) byla doprovázena migrací miliónů lidí z Evropy – nejen z koloniálních mocností, ale s časovým posunem i ze zemí severní, jižní a střední Evropy. Kolonizace – jako významná součást kolonialismu – tak představovala pojistný ventil proti eskalaci sociálních konfliktů, vyplývajících z nesynchronnosti ekonomického a demografického vývoje zemí jádra. (Tuto funkci kolonizace zdůrazňoval např. imperiální projekt Cecila Rhodese – viz Kearns 1993: 19).

V zemích periferie probíhal a probíhá demografický přechod zpravidla až v postkoloniálním období – ve světě, který většinu jeho obyvatel neposkytuje šanci na zlepšení životních podmínek dálkovou migrací do míst s dosud málo využitými zdroji (až na výjimky, jako např. Amazonie nebo západní Čína). Neustálý nadbytek pracovních sil v zemích periferie sráží jejich cenu na minimum (pro ilustraci mechanismů účelově vytvářejících nadbytek pracovních sil viz Breman 1995) a vytváří efektivní překážku rozvoji technologií. Příkladně slumy měst třetího světa (a jejich ulice!), v nichž přežívají miliony, jsou stejně reálnou součástí dnešního světa jako imigrační politika, vytvářející bariéry kolem „pevnosti Evropa“ a dalších hospodářsky vyspělých zemí, a jako xenofobní postoje (některých) obyvatel bohatých zemí vůči cizincům, kteří nejsou privilegováni svým vzděláním nebo majetkem (viz King 1995, Jess a Massey 1995: 162–174).

(6) Hlavními společnými rysy koloniálního projektu bylo vedle úsilí o vytvoření systému ekonomického imperialismu vytváření a produkce koloniálních subjektů (Corbridge 1993: 177). Kolonialismus tak zahrnuje mimo ekonomické vazby také tvorbu ideologií a s nimi spojených osobních postojů a identit („subject positions“) lidí v různých místech systému světového hospodářství. Příkladem konstrukce identit, těsně spojené s projektem kolonialismu (a podle některých podmínek „realizace“ tohoto projektu), je diskurz orientalismu (**RAMEČEK 10**).

Orientalismus není zdaleka jen souborem myšlenkových konstrukcí, ale je založen na velmi materiální historii kolonialismu. Said tvrdí, že kolonialismus byl umožněn pouze díky diskurzu, který dává do kontrastu vyspělou, nadřazenou Evropu a jí podřízený Orient, „ty druhé“. Tento diskurz umožnil a přímo vyžadoval projekt, který by přinesl evropskou vědu, racionalitu a osvícenství lidem, nepoznamenaným (evropskou) civilizací. „Bez pochopení diskurzu orientalismu není možné vysvětlit nesmírně systematické úsilí, jímž byla evropská kultura v postosvícenském období schopna vést – a dokonce vytvářet – Orient politicky, sociologicky, vojensky, vědecky, a dokonce imaginativně“ (Said, cit. in Corbridge 1993: 177). Orientalismus „vytvořil“ jak podřízené kultury kolonií, tak i představu Západu o vlastní vyspělosti. Projekt kolonialismu tak zahrnoval nejen vytváření nerovných obchodních a politických vazeb, ale i „kolonizaci mysli a těl“ (Corbridge 1993: 178). To je to, co dělá překonání důsledků kolonialismu tak obtížné (a co vede pesimisty k otázce, zda je na současném postkolonialismu vůbec něco post – Krishna 1994: 89).

(7) Koloniální moc (jako každá moc) byla upevňována nejen ideologicky, ale i symbolicky, skrze svoji vizuální reprezentaci v krajině, zvláště městské. Tak jako např. některá ukrajinská města nesou dodnes architektonické a urbanistické rysy, které je činí podobnými městům v jiných částech bývalého rakouského mocnářství, tak také města v Africe, Indii a jiných částech

RÁMEČEK 10 Orientalismus

Orientalismus uvedl do sociální teorie koncem 70. let Edward Saïd (1978) (viz též Rose 1995: 92–95). Orientalismus je soubor textů, obrazů, fotografií a uměleckých děl, jejichž prostřednictvím se v Evropě 19. a 20. století vytvářel (a vytváří) obraz Orientu (v původním pojetí arabského světa, avšak následně byla platnost orientalismu rozšířena na celou periferii systému světového hospodářství „východně od Suezů“ – Johnston a kol. 1994: 430). Smyslem orientalismu není „pravdivé“ či „objektivní“ poznání života v Orientu (v komplexitě jeho sociálních, hospodářských a politických vztahů), ale konstrukce mýtů a stereotypů o tomto životě, které měly ukázat jeho odlišnost od života na Západě. Orientalismus tak pomáhal konstruovat identitu obyvatel Západu jako kontrastní vůči „těm druhým“ – obyvatelům Orientu.

Orientalismus je souborem protichůdných představ. Na jedné straně líčí obyvatele Orientu jako vznešené, žijící duchovním životem (zrcadlí tak obavy z morálního úpadku industrializovaného, urbanizovaného a sekularizovaného Západu), na druhé straně pohrdavě ukazuje barbarskost, zaostalost („nerozvinutost“) Orientu, který nebyl schopen udržet starověkou (tj. evropskou) civilizaci (a zrcadlí tak sebevědomí Západu z vlastní technické a vědecké nadřazenosti). Orientalismus je tak konstrukcí Orientu stejně jako představ Západu o sobě samém. Je souborem kontrastů mezi blízký a vzdálený, známý a exotický („orientální“), „my“ a „oni“.

postkoloniálního světa jsou plná viditelných symbolů koloniální moci, které není možné jednoduše vymazat. Proto je také tak častá snaha politických elit napříč periferií vybudovat nové hlavní město: samotný akt přestěhování vlády symbolizuje přerušování vazeb s koloniální historií a architektura nové metropole symbolizuje kulturu nové moci (Brasília, Dodoma, Abuja, Yamoussoukro, Islámábád, Čandígarh aj.).

2.2. Hospodářské důsledky kolonialismu

Dosažení nezávislosti bylo spojeno s očekáváním rychlého rozvoje postkoloniálních zemí směrem k modernitě a prosperitě. Jestliže příčinou zaostalosti byla přítomnost cizí moci, potom samotný fakt absence této moci byl impulsem pro rozvoj. Zkušenost latinskoamerických zemí, jejichž dekolonizace v 19. století byla počátkem jejich transformace na neformální kolonie, byla v ovzduší optimistických očekávání druhé a třetí vlny dekolonizace zapomenuta. Realita však brzy ukázala, že komplex vztahů dominance a podřízenosti mezi bývalými koloniálními mocnostmi a bývalými koloniemi má mnohem hlubší strukturální povahu, než aby jej samotný akt transformace státní suverenity dokázal podstatně oslabit. I po skončení oslav nezávislosti zůstala ekonomika suverénního státu stejně závislou součástí mezinárodní dělby práce, jako byla ekonomika včerejší kolonie.

Přes úsilí nových elit o dosažení nejen formální politické, ale i ekonomické nezávislosti, byla (a je) hospodářská závislost reprodukována (a někdy zesilována), mimo jiné: (1) minulou hospodářskou specializací, (2) nevýhodnými podmínkami směnných relací, (3) činností nadnárodních společností, (4) nerovnou obchodní výměnou a – paradoxně – (5) snahou o diverzifikaci ekonomiky a hospodářský rozvoj.

(1) Koloniální politika formovala hospodářskou strukturu kolonií tak, aby zůstaly odběratelem hotových výrobků (tj. investice nesměřovaly do zpracovatelského průmyslu s výjimkou prvotního zpracování surovin) a dodavatelem surovin. S ohledem na místní zdroje bylo hospodářství často specializováno na produkci jedné či několika komodit. Tato specializace zůstala při nedostatku prostředků na diverzifikaci ekonomiky realitou ještě dlouho po dosažení nezávislosti: např. ještě v roce 1986 tvořila měď 90 % příjmů z exportu Zambie, bauxit a hliník 60 % exportu Jamajky a na Mauriciu 90 % exportu cukr (Short 1993: 24). Ekonomika těchto zemí je zranitelná výkyvy cen na světovém trhu a realizace dlouhodobé rozvojové strategie je v této nejistotě obtížná.

(2) Podmínky směnných relací (*terms of trade*) jsou poměrem ceny dováženého a vyváženého zboží. Dlouhodobě mají tendenci znevýhodňovat producenty primárních komodit před producenty zboží s vysokým podílem kvalifikované práce (viz Grilli, Yang 1988). Zvláště v 80. letech ve většině rozvojových zemí došlo k nápadnému zhoršení podmínek směnných relací. Je to důsledek poklesu cen primárních komodit na světových trzích: v letech 1973 až 1990 se tyto ceny (mimo ropu – viz níže) snížily v průměru o 40 % (Johnston a kol. 1994: 618).

(3) Činnost nadnárodních společností je významným prvkem, pomáhajícím reprodukovat prostorovou strukturu systému světového hospodářství (jádro–periferie) a akcelarovat jeho nerovnoměrný rozvoj. Jejich cílem je dosáhnout co největšího podílu na trhu a maximalizovat zisk a tyto cíle jsou upřednostňovány před zájmy zemí, v nichž působí. Využívají řadu nástrojů k přenosu zisku z míst jeho vzniku k akcionářům v hospodářsky vyspělých zemích. Nadnárodní společnosti jsou však současně významným aktérem umožňujícím prostorovou reorganizaci mezinárodní dělby práce a (obousměrný) pohyb jednotlivých míst a regionů po ose periferie – semiperiferie – jádro. (O roli nadnárodních společností v globální ekonomice a nové mezinárodní dělbě práce viz kapitola 2 od Ludka Sýkory.)

(4) Koncept nerovné obchodní výměny (*unequal exchange*) zaujímá ústřední místo v politicko-ekonomických přístupech k interpretaci nerovnoměrného rozvoje světa, včetně teorie světových systémů – viz Taylor 1993a: 137–140, Smith 1989: 146–148, Corbridge 1989).

V průběhu industrializace v 19. a 20. století došlo v zemích jádra a v některých zemích semiperiferie (v důsledku občasného nedostatku pracovních sil, politické angažovanosti dělnické třídy a konsolidace odborového hnutí) k nárůstu mezd vysoko nad dřívější subsistenční hladinu. V zemích periferie nebyl tento vývoj možný, pracovní síla zde zůstává trvale nadbytečná (viz 2.1.) a odborové hnutí slabé. Důsledkem je vysoká variabilita úrovně mezd napříč světovým hospodářstvím.

Výše mezd je přitom zakomponována do ceny zboží při jeho směně na světovém trhu. Výrobky ze zemí s vysokou hladinou mezd jsou na světovém trhu „drahé“ (prodávány za cenu vyšší než je jejich hodnota), výrobky ze zemí s nízkou úrovní mezd „levné“ (jejich tržní cena je nižší než jejich hodnota). Kupujeme-li v Evropě banány nebo čaj, jsou do jejich ceny zahrnuty nízké mzdy dělníků na plantážích třetího světa (a zpravidla jen zlomek zaplacené ceny směřuje k těmto primárním producentům), naopak do ceny zboží vyrobeného v EU, USA nebo Japonsku jsou při jeho prodeji zahrnuty vysoké mzdy v těchto zemích (a velká část ceny zaplacené za toto zboží směřuje k jeho producentům). Tento mechanismus umožňuje akumulaci zisku (nadhodnoty), dosaženého obchodem, v zemích s vysokou cenou práce a efektivně tak přispívá k prohlubování nerovnoměrností uvnitř systému světového hospodářství. Andre Gunder Frank uvádí odhad, podle něhož by obchodní obrat zemí periferie v roce 1966, který dosáhl 35 mld. UDS, měl hodnotu 57 mld. UDS v případě jeho realizace v podmínkách mzdové hladiny vyspělých zemí (in Taylor 1993a: 139). Rozdíl těchto hodnot výrazně převyšuje úhrn objemu všech forem rozvojové pomoci, která směřovala z vyspělých do rozvojových zemí – viz kapitola 4 od Petra Halaxy).

Nerovná obchodní výměna pomáhá udržovat technologickou zaostalost zemí s levnou pracovní silou, protože jejich participace na světových trzích není provázána odpovídající akumulací

RÁMEČEK 10 Orientalismus

Orientalismus uvedl do sociální teorie koncem 70. let Edward Said (1978) (viz též Rose 1995: 92–95). Orientalismus je soubor textů, obrazů, fotografií a uměleckých děl, jejichž prostřednictvím se v Evropě 19. a 20. století vytvářel (a vytváří) obraz Orientu (v původním pojetí arabského světa, avšak následně byla platnost orientalismu rozšířena na celou periferii systému světového hospodářství „východně od Suezů“ – Johnston a kol. 1994: 430). Smyslem orientalismu není „pravdivé“ či „objektivní“ poznání života v Orientu (v komplexitě jeho sociálních, hospodářských a politických vztahů), ale konstrukce mýtů a stereotypů o tomto životě, které měly ukázat jeho odlišnost od života na Západě. Orientalismus tak pomáhal konstruovat identitu obyvatel Západu jako kontrastní vůči „těm druhým“ – obyvatelům Orientu.

Orientalismus je souborem protichůdných představ. Na jedné straně líčí obyvatele Orientu jako vznešené, žijící duchovním životem (zrcadlí tak obavy z morálního úpadku industrializovaného, urbanizovaného a sekularizovaného Západu), na druhé straně pohrdavě ukazuje barbarskost, zaostalost („nerozvinutost“) Orientu, který nebyl schopen udržet starověkou (tj. evropskou) civilizaci (a zrcadlí tak sebevědomí Západu z vlastní technické a vědecké nadřazenosti). Orientalismus je tak konstrukcí Orientu stejně jako představ Západu o sobě samém. Je souborem kontrastů mezi blízký a vzdálený, známý a exotický („orientální“), „my“ a „oni“.

postkoloniálního světa jsou plná viditelných symbolů koloniální moci, které není možné jednoduše vymazat. Proto je také tak častá snaha politických elit napříč periferií vybudovat nové hlavní město: samotný akt přestěhování vlády symbolizuje přerušování vazeb s koloniální historií a architektura nové metropole symbolizuje kulturu nové moci (Brasília, Dodoma, Abuja, Yamoussoukro, Islámábád, Čandígarh aj.).

2.2. Hospodářské důsledky kolonialismu

Dosažení nezávislosti bylo spojeno s očekáváním rychlého rozvoje postkoloniálních zemí směrem k modernitě a prosperitě. Jestliže příčinou zaostalosti byla přítomnost cizí moci, potom samotný fakt absence této moci byl impulsem pro rozvoj. Zkušenost latinskoamerických zemí, jejichž dekolonizace v 19. století byla počátkem jejich transformace na neformální kolonie, byla v ovzduší optimistických očekávání druhé a třetí vlny dekolonizace zapomenuta. Realita však brzy ukázala, že komplex vztahů dominance a podřízenosti mezi bývalými koloniálními mocnostmi a bývalými koloniemi má mnohem hlubší strukturální povahu, než aby jej samotný akt transformace státní suverenity dokázal podstatně oslabit. I po skončení oslav nezávislosti zůstala ekonomika suverénního státu stejně závislou součástí mezinárodní dělby práce, jako byla ekonomika včerejší kolonie.

Přes úsilí nových elit o dosažení nejen formální politické, ale i ekonomické nezávislosti, byla (a je) hospodářská závislost reprodukována (a někdy zesilována), mimo jiné: (1) minulou hospodářskou specializací, (2) nevýhodnými podmínkami směnných relací, (3) činností nadnárodních společností, (4) nerovnou obchodní výměnou a – paradoxně – (5) snahou o diverzifikaci ekonomiky a hospodářský rozvoj.

(1) Koloniální politika formovala hospodářskou strukturu kolonií tak, aby zůstaly odběratelem hotových výrobků (tj. investice nesměřovaly do zpracovatelského průmyslu s výjimkou prvotního zpracování surovin) a dodavatelem surovin. S ohledem na místní zdroje bylo hospodářství často specializováno na produkci jedné či několika komodit. Tato specializace zůstala při nedostatku prostředků na diverzifikaci ekonomiky realitou ještě dlouho po dosažení nezávislosti: např. ještě v roce 1986 tvořila měď 90 % příjmů z exportu Zambie, bauxit a hliník 60 % exportu Jamaiky a na Mauriciu 90 % exportu cukr (Short 1993: 24). Ekonomika těchto zemí je zranitelná výkyvy cen na světovém trhu a realizace dlouhodobé rozvojové strategie je v této nejistotě obtížná.

(2) Podmínky směnných relací (*terms of trade*) jsou poměrem ceny dováženého a vyváženého zboží. Dlouhodobě mají tendenci znevýhodňovat producenty primárních komodit před producenty zboží s vysokým podílem kvalifikované práce (viz Grilli, Yang 1988). Zvláště v 80. letech ve většině rozvojových zemí došlo k nápadnému zhoršení podmínek směnných relací. Je to důsledek poklesu cen primárních komodit na světových trzích: v letech 1973 až 1990 se tyto ceny (mimo ropu – viz níže) snížily v průměru o 40 % (Johnston a kol. 1994: 618).

(3) Činnost nadnárodních společností je významným prvkem, pomáhajícím reprodukovat prostorovou strukturu systému světového hospodářství (jádro–periferie) a akcelarovat jeho nerovnoměrný rozvoj. Jejich cílem je dosáhnout co největšího podílu na trhu a maximalizovat zisk a tyto cíle jsou upřednostňovány před zájmy zemí, v nichž působí. Využívají řadu nástrojů k přenosu zisku z míst jeho vzniku k akcionářům v hospodářsky vyspělých zemích. Nadnárodní společnosti jsou však současně významným aktérem umožňujícím prostorovou reorganizaci mezinárodní dělby práce a (obousměrný) pohyb jednotlivých míst a regionů po ose periferie – semiperiferie – jádro. (O roli nadnárodních společností v globální ekonomice a nové mezinárodní dělbě práce viz kapitola 2 od Ludka Sýkory.)

(4) Koncept nerovné obchodní výměny (*unequal exchange*) zaujímá ústřední místo v politicko-ekonomických přístupech k interpretaci nerovnoměrného rozvoje světa, včetně teorie světových systémů – viz Taylor 1993a: 137–140, Smith 1989: 146–148, Corbridge 1989).

V průběhu industrializace v 19. a 20. století došlo v zemích jádra a v některých zemích semiperiferie (v důsledku občasného nedostatku pracovních sil, politické angažovanosti dělnické třídy a konsolidace odborového hnutí) k nárůstu mezd vysoko nad dřívější subsistenční hladinu. V zemích periferie nebyl tento vývoj možný, pracovní síla zde zůstává trvale nadbytečná (viz 2.1.) a odborové hnutí slabé. Důsledkem je vysoká variabilita úrovně mezd napříč světovým hospodářstvím.

Výše mezd je přitom zakomponována do ceny zboží při jeho směně na světovém trhu. Výrobky ze zemí s vysokou hladinou mezd jsou na světovém trhu „drahé“ (prodávány za cenu vyšší než je jejich hodnota), výrobky ze zemí s nízkou úrovní mezd „levné“ (jejich tržní cena je nižší než jejich hodnota). Kupujeme-li v Evropě banány nebo čaj, jsou do jejich ceny zahrnuty nízké mzdy dělníků na plantážích třetího světa (a zpravidla jen zlomek zaplacené ceny směřuje k těmto primárním producentům), naopak do ceny zboží vyrobeného v EU, USA nebo Japonsku jsou při jeho prodeji zahrnuty vysoké mzdy v těchto zemích (a velká část ceny zaplacené za toto zboží směřuje k jeho producentům). Tento mechanismus umožňuje akumulaci zisku (nadhodnoty), dosaženého obchodem, v zemích s vysokou cenou práce a efektivně tak přispívá k prohlubování nerovnoměrností uvnitř systému světového hospodářství. Andre Gunder Frank uvádí odhad, podle něhož by obchodní obrat zemí periferie v roce 1966, který dosáhl 35 mld. UDS, měl hodnotu 57 mld. UDS v případě jeho realizace v podmínkách mzdové hladiny vyspělých zemí (in Taylor 1993a: 139). Rozdíl těchto hodnot výrazně převyšuje úhrn objemu všech forem rozvojové pomoci, která směřovala z vyspělých do rozvojových zemí – viz kapitola 4 od Petra Halaxy).

Nerovná obchodní výměna pomáhá udržovat technologickou zaostalost zemí s levnou pracovní silou, protože jejich participace na světových trzích není provázena odpovídající akumulací

zisku. Komplexním důsledkem je prohloubení (technologické a jiné) závislosti periferie na i
podářsky vyspělých zemích jádra (viz též subkapitola 3.2).

(5) Elity postkoloniálních zemí se snažily dosáhnout hospodářského rozvoje a zvýšení ži
ní úrovně prostřednictvím realizace rozvojových strategií (často zahrnujících program indus
lizace – viz 3.1.). Jejich chudé¹ země nebyly schopny mobilizovat dostatek prostředků na
programy, bylo proto nutné si vzít úvěr – od mezinárodních finančních institucí nebo kom
ních bank (prvního světa). Vztah dlužníka k věřiteli dále posílil závislost těchto zemí na ja
světového hospodářského systému (viz dlužní krize – RAMECEK 16).

2.3. Dynamika nerovnoměrného rozvoje: OPEC, malí tygři a konec třetího světa

Předchozí část ukázala existenci vztahů závislosti, vznikajících v důsledku nerovného začle
ní do mezinárodní dělby práce. V důsledku propojenosti systému světového hospodářství, ční
sílené globalizací, se však tyto vztahy závislosti stávají vzájemné, oboustranné. Postkoloni
země – přes různorodost této skupiny – jsou závislé na dovozu zboží, transferu investic a tech
logií a na rozvojové pomoci zemí jádra, ale současně i vyspělé země jsou závislé na přírodn
zdrojích, trzích a pracovní síle rozvojového světa (Johnston a kol. 1994: 126). Existence vzt
závislosti se tak za určitých podmínek může stát potenciálem pro rozvoj. Příkladem – typick
a výjimečným současně – je historie zemí vyvážejících ropu (RAMECEK 11).

Příklad OPEC je v mnoha ohledech výjimečný. Žádný z řady dalších komoditních kart
vzniklých po jeho vzoru, nebyl tak úspěšný (ať z důvodu ideologické nejednotnosti svých člen
nízkého podílu na trhu, pro povahu dané komodity, existenci syntetických substitucí či z jin
příčin). Případ OPEC však dobře ilustruje dynamickou povahu konceptu nerovnoměrného r
voje světa. Zatímco obecnou tendencí kapitalistického systému světového hospodářství je roz
hlubování nerovnoměrností, nerovnoměrný rozvoj současně poskytuje jednotlivým místům
gionům – omezenou a silně podmíněnou – možnost změnit charakter jejich začlenění re
mezinárodní dělby práce, tedy posunout se na pomyslném žebříčku směrem k jádru nebo srdo
rem k periferii.

Jiným příkladem dynamiky prostorové struktury systému světového hospodářství jsou n
industrializované země (NIZ, *newly industrialized countries*, NIC). Původně čtyři „malí tygři“, Ji
Korea, Hongkong, Tchaj-wan a Singapur, dosáhli v posledních třech desetiletích bezprecedentní
ho tempa hospodářského růstu, které – v jejich případě – plně opravňuje označení *rozvojové zemí*.
Interpretace příčin jejich úspěchu byla (a je) předmětem rozsáhlé teoretické diskuse, v níž ž
střetli zejména neoliberalní a neomarxističtí teoretikové (pro přehled argumentů viz Brohm
1996, kap. 3). Příklad NIZ ukázal, že hospodářský rozvoj je reálnou alternativou vývoje zemí
riferie, i když (podobně jako v případě zemí OPEC) jen v kontextu splnění více podmínek (si
pobídky pro příchod nadnárodních společností, levná pracovní síla, politická stabilita, výhod
geografická poloha), a to i podmínek velmi specifických a obtížně napodobitelných v jiných m
nách periferie (statut volné obchodní zóny Singapuru a Hongkongu, masivní příliv americké
kapitálu do Jižní Koreje a Tchaj-wanu v rámci antikomunistické politiky *containmentu* aj.).

¹ Zde i na mnoha jiných místech příspěvku je možné ilustrovat politickou povahu samotného jazyka, jímž je psán. Slo
„chudé“ v tomto kontextu implikuje „přirozenou“, „normální“, a „věčnou“ vazbu těchto zemí na země bohaté (jsou-li ch
dění, potřebují bohaté jako zdroj i jako vzor pro vlastní vývoj). Výraz „chudé“ je však možné nahradit např. výrazem „zdev
tované koloniální správou“, který implikuje, že tyto země byly bohaté, ale staly se chudými v důsledku své podřízeno
(a mohou být znovu bohaté, pokud sníží svoji závislost na bohatých) – viz též diskuse v subkapitolách 3.1. a 3.2.).

² V 90. letech jsou mezi NIZ řazeny i další státy: Indonésie, Malajsie, Thajsko, Srí Lanka a Turecko (Brohman 1996: 81).

RÁMEČEK 11 OPEC a ropný šok 1973/74

Země periferie jsou významným zdrojem energie pro ekonomiku vyspělých zemí. Nejvýznamnější energetickou surovinou je ropa. Její těžba, zpracování a doprava je kapitálově kontrolována nadnárodními společnostmi, jejichž akcionáři jsou lidé a firmy vyspělého světa. Cena ropy na světovém trhu je určována mechanismem nabídky a poptávky.

Na konci 50. let se cena ropy pohybovala okolo 2 USD za barel. Nadnárodní společnosti, které kontrolovaly obchod s ropou (tzv. sedm sester), usilovaly o zvýšení svých zisků tlakem na snížení nákupní ceny. Venezuela, pro niž příjmy z prodeje ropy představovaly 90 % příjmů z exportu, se nechtěla smířit se škrtů v programu svého hospodářského rozvoje a vyzvala ke společnému postupu dalších exportéřů ropy. Výsledkem bylo založení Organizace zemí vyvážejících ropu (OPEC) v roce 1960. Zakládajícími členy byly mimo Venezuelu státy Perského zálivu: Saudská Arábie, Kuvajt, Irák, Írán.

Z počátku kartel příliš úspěšný nebyl a cena ropy na světovém trhu dále klesala (viz Odell 1989: 83). Avšak s tím, jak se po vstupu dalších členů zvyšoval podíl OPEC na trhu s ropou a jak hospodářský růst v zemích jádra zvyšoval jejich závislost na dovozu energie, vytvořily se vhodné podmínky pro ekonomické využití existujících vztahů závislosti, tentokrát ve prospěch (vybraných) zemí periferie. OPEC se nejprve podařilo dosáhnout zvýšení ceny ropy na 2,48 USD za barel v roce 1972. Později do „hry“ výrazně zasáhly vedle ekonomických požadavků také politické cíle: po porážce ve čtvrté izraelsko-arabské (jomkipurské) válce se arabské země, které tvořily většinu členů OPEC, rozhodly demonstrovat svoji ekonomickou sílu a s účinností od ledna 1974 OPEC jednostranně zvýšil ceny ropy na 11,65 USD za barel (Short 1993: 27).

Důsledky ropného šoku byly globální. Došlo k přerozdělení světového bohatství ve prospěch dříve chudých zemí vyvážejících ropu. Některé z nich se svými příjmy postupně vyrovnaly bohatým zemím jádra. (V době tzv. druhého ropného šoku let 1979–81 dosáhla cena ropy krátkodobě až 30 USD za barel).

V hospodářsky vyspělých zemích prohloubila akce OPEC krizi, provázející transformaci fordismu k flexibilní akumulaci, vedla ke hledání nových zdrojů ropy, experimentování s alternativními zdroji energie, k rozvoji efektivnějších, energeticky méně náročných technologií a podpořila i formování *nové mezinárodní dělby práce*, spojené s přesunem vybraných zpracovatelských činností do vybraných míst periferie. Projevem úspěšné adaptace zemí jádra na politiku OPEC byl systematický pokles cen ropy na světových trzích v průběhu 80. a 90. let.

Nejzávažnější důsledky měl ropný šok pro země periferie, které nejsou exportéry ropy (tedy země, v nichž žije většina světového obyvatelstva). Ty rozvojové země, kterým se v 50. a 60. letech podařilo s pomocí zahraničních půjček vybudovat domácí průmysl, musely začít platit vysoké ceny za dovoz energie a současně byly postiženy snížením poptávky po produkovaném zboží (v důsledku světové hospodářské krize). To vedlo k dalšímu zvýšení jejich zadluženosti. I země bez významného průmyslu musely zatížit svůj rozpočet výdaji za ropu, aby zajistily alespoň základní fungování státu a hospodářství. Celková zadluženost rozvojových zemí nevyvážejících ropu se zvýšila z 5 mld. USD v roce 1972 na 36 mld. USD v roce 1977 (Short 1993: 27).

RÁMEČEK 12 Klasifikace zemí světa podle Světové banky

Světová banka (SB) používá pro klasifikaci států světa jediné kritérium: HDP na obyvatele. Zařazení země do skupiny má vliv např. na podmínky, za nichž SB a Mezinárodní měnový fond (MMF) poskytují státům půjčky. Konkrétní kritérium pro vymezení skupin zemí se každoročně mění v závislosti na vývoji HDP na osobu. V roce 1999 byla platná následující klasifikace (World Bank 2000):

kategorie	kritérium (HDP v USD na osobu v roce 1998)	počet států	příklady
země s nízkými příjmy	méně než 760	63	Indie, Vietnam, Keňa, Nigérie, Haiti, Nikaragua, Arménie
země s nižšími středními příjmy	761 – 3 030	57	Čína, Thajsko, Namibie, Egypt, Peru, Kolumbie, Rumunsko
země s vyššími středními příjmy	3 031 – 9 360	37	Turecko, Malajsie, JAR, Gabon, Mexiko, Brazílie, Česká republika
země s vysokými příjmy	9 361 a více	53	Německo, USA, Izrael, Kypr, Kuvajt, Tchaj-wan, Slovinsko

Státy s nízkými a středními příjmy SB ve své každoroční zprávě *World Development Report* označuje souhrnně jako „rozvojové země“. Současně však poznamenává, že „to neznamená, že země v této skupině jsou skutečně v procesu rozvoje, ani to, že země mimo tuto skupinu nutně dosáhly konečného stádia rozvoje“ (World Bank 1999).

Vzestup NIZ, růst příjmů zemí OPEC, ale i značné rozdíly v tempu hospodářského rozvoje jiných zemí vedly k výrazné diferenciaci souboru postkoloniálních zemí: Dicken (1992: 441) poukazuje na to, že pouhých 10 států vytváří dvě třetiny průmyslové produkce rozvojových zemí. Proto souhrnné označení „třetí svět“ i „rozvojové země“ se přestává používat: „Industrializace významných sektorů rozvojového světa, byť neúplná a nevyvážená, zrušila platnost ideologie de-finující třetí svět geograficky“ (Harris, cit. in Smith 1989: 152). OSN nyní vyčleňuje skupinu 25 nejméně rozvinutých zemí (Asie a Afriky), pro něž se vžilo označení „čtvrtý svět“ (Johnston a kol. 1994: 623). Světová banka rozděluje státy světa na země s nízkými příjmy, středními příjmy (v tom země s nižšími středními a vyššími středními příjmy) a s vysokými příjmy (v tom členské země OECD a ostatní)³ (RÁMEČEK 12).

Alternativou úzce ekonomického chápání rozvoje, používaného SB, je index lidského rozvoje (*human development index*), publikovaný každoročně ve *Zprávě o lidském rozvoji (Human Development Report)* Programem OSN pro rozvoj (*United Nations Development Programme, UNDP*). Index lidského rozvoje je stanoven na základě tří základních proměnných: střední délka života, stupeň vzdělanosti a HDP na obyvatele (UNDP 1999).

³ Dříve byly za samostatné skupiny považovány také země s centrálně plánovanou ekonomikou a země vyvážející ropu.

3. Rozvoj jako diskurz: teorie a politika rozvoje

Obyvatelé míst světové periferie nejsou jen pasivními příjemci důsledků, vyplývajících z jejich role v mezinárodní dělbě práce, ale aktivními aktéry v procesu nerovnoměrného rozvoje globálního světa. Ve snaze poskytnout postkoloniálním zemím teoretickou a metodologickou základnu pro jejich politiku, která měla směřovat k překonání hospodářské a sociální zaostalosti, se v intelektuálním prostředí 40. let (již jednoznačně nakloněném dekolonizaci) konstituoval interdisciplinární obor *rozvojové studie* (*development studies*).

Diskurz kolonialismu, usilující přinést lidem periferie evropskou vědu, racionalitu, efektivitu a „pokrok“ cestou přímé kontroly, byl v této době nahrazen diskurzem rozvoje, snažícím se dosáhnout stejných cílů prostřednictvím intelektuální a materiální asistence vyspělých zemí. „Zaostalé“ země třetího světa bylo třeba „rozvinout“ podle západního (nebo východního) vzoru. Z bývalých kolonií se rázem staly „rozvojové země“. Cílem rozvojových studií bylo „radit“ těmto státům, jak rozvoje dosáhnout.

Rozvojové studie tak od svého vzniku před více než 50 lety byly nejen intelektuální reflexí vývoje reálného světa, ale také teoretickou a metodologickou platformou, z níž vycházela formulace konkrétních politik a strategií rozvoje. Disciplína se v tomto smyslu sama stala významným aktérem ve vývoji reálného světa (a to aktérem vysoce politickým). Vývoj disciplíny rozvojových studií je výsledkem nejen teoretické diskuse uvnitř disciplíny (a v navazujících společenských vědách), reflektující vývoj vnějšího (postkoloniálního) světa, ale i odrazem vývoje diskurzu formujícího vztahy vyspělého a „rozvojového“ světa. Následující krátká sonda do vývoje paradigmatu rozvojových studií proto není jen popisem historie tohoto oboru, ale i přiblížením historie a kontextu samotného vývoje postkoloniálního světa v době diskurzivní dominance rozvoje.

3.1. Rozvoj jako modernizace

Doba vzniku rozvojových studií po druhé světové válce byla dobou optimistických očekávání. Země Severu zažívaly od poloviny 40. let až do poloviny 60. let rychlý a dlouhodobý hospodářský růst, založený na fordistické organizaci výroby a keynesiánském ekonomickém modelu, který akceptoval (a vyžadoval) regulaci trhu ze strany státu a vedl k formování *sociálního státu* (*welfare state*). Na mezinárodní úrovni byl obchod regulován prostřednictvím měnového a finančního systému, vytvořeného brettonwoodskými dohodami (viz kapitola 2), které vedly i ke vzniku MMF a SB.

První paradigma rozvojových studií – teorie růstu (*growth theory*) – předpokládalo, že chudé postkoloniální země budou následovat (jen se zpožděním) cestu rozvoje, kterou před nimi prošly vyspělé země. Nejznámějším vyjádřením této představy je Rostowův model stádií růstu (RAMECEK 13).

Implikace modelu byla zřejmá: země třetího světa jsou sice na nejnižší příčce Rostowova pomyslného žebříčku, ale jde „jen“ o to, jak nastartovat jejich *ekonomický růst*; dosažení *věku vysoké masové spotřeby* je pak už jen otázkou času. Protože v *tradičních společnostech* zpravidla není dostatek prostředků ve formě úspor nebo investic, nestačí k vytvoření *předpokladů ekonomického růstu* tradiční liberální ekonomické postuláty (nezasahování do tržního mechanismu), ale je potřeba intervence ze strany centralizovaného státu a zpravidla také vnější vstupy ve formě přímých zahraničních investic a/nebo rozvojové pomoci (ODA – blíže viz kapitola 4). Vedle implikace pro ekonomickou politiku měl Rostowův model také zřejmou geopolitickou implikaci: podtitul knihy *A non-communist manifesto* symbolizoval poselství zemím třetího světa, že stupňovitý model cesty k prosperitě platí jen pro ty země, které se budou držet „normální“ a „historicky ověřené“ kapitalistické cesty a nedají se odvést na deviantní odbočku ke komunismu.

RÁMEČEK 13 Model stádií růstu

Walt Whitman Rostow (1971, pův. vydání 1956) zevšeobecnil ekonomickou historii Velké Británie a dalších zemí do posloupnosti pěti stádií. Ty podle něj představují univerzální model, jímž mohou projít všechny společnosti:

1. *Tradiční společnost*, charakterizovaná primitivními technologiemi, iracionalitou a chováním podmíněným zvyky a tradicemi.
2. *Předpoklady ekonomického růstu (preconditions for take-off)* jsou vytvořeny zpravidla vnějšími stimuly (mezi něž Rostow řadí i kolonialismus!) a zahrnují formování nových hospodářských elit, budování infrastruktury a centralizaci moci státu.
3. *Ekonomický růst (take-off)* je klíčovým stádiem vývoje, „velkým předělem v životě moderních společností“. Je to období trvající 10 až 30 let, během něhož hospodářství, zejména zpracovatelský průmysl, dosahují rychlého růstu.
4. *Cesta ke zralosti (drive to maturity)* je charakterizována diverzifikací hospodářské struktury, stabilizací růstu většiny hospodářských sektorů a poklesem dovozu zboží.
5. *Věk vysoké masové spotřeby (age of high mass consumption)* je konečným stádiem vývoje. (Johnston a kol. 1994: 587–589)

Úkolem rozvojových studií v této době bylo odhalit překážky, bránící nastartování udržitelného ekonomického růstu, a nalézt způsob jejich překonání. Brzy začalo být přijímáno, že tyto překážky neleží jen v oblasti ekonomické, ale také v komplexu hodnot a sociálních vztahů tradiční společnosti: „chtít současně hospodářský pokrok a zachování národních a kulturních tradic ... je nereálné“, tvrdí Bert Hoselitz (1995: 21, pův. vydání 1952), proponent modernizačního přístupu. Tradiční hodnoty coby překážku rozvoje je proto potřeba vymýtit: „změna [tradičních hodnotových systémů] je umožněna, jestliže hmotné ekonomické prostředí, s nímž byly spojeny, je vymýceno nebo oslabeno,“ pokračuje Hoselitz a dodává: „tato zkušenost je potvrzena studiem koloniální politiky správy“ (Hoselitz 1995: 25).

Rozvoj proto není možné omezit jen na hospodářský růst, ale je potřeba jej ztotožnit s modernizací (**RÁMEČEK 14**). Společnosti vyspělých zemí se ostře odlišují svojí hospodářskou, sociální, kulturní a politickou modernitou od tradičních hodnot nerozvinutých společností třetího světa. Rozvoj – chápáný jako modernizace – musí tedy zahrnovat nejen ekonomickou transformaci, jež byla symbolizována industrializací a s ní spojeným přesunem pracovních sil ze zemědělství do průmyslu a z venkova do měst (viz kapitola 5 od Evy Reinöhlkové), ale také sociální a kulturní transformaci i transformaci politického systému. Stuart Corbridge připomíná dva typické znaky této (mimoekonomické) transformace: Aby lidé třetího světa byli schopni práce v „moderním“ průmyslu, musí být vzdělání podle evropských norem a k dosažení vyšších výkonů se musí naučit racionálně organizovat svůj čas. Také typická velikost rodiny se musí zmenšit a přiblížit rodinám moderním (tj. západním). Ne náhodou proto materiální pomoc rozvojovým zemím symbolizovaly hodinky a kondomy (Corbridge 1995: 2).

Modernizační škola doporučovala rozvojovým zemím dvě strategie rozvoje:

1. *Export zemědělských výrobků a dalších primárních komodit (agroexport model)*. Tato strategie byla doporučována především malým a chudým zemím střední Ameriky a subsaharské Afriky. Vycházela přímo z klasické Ricardovy teorie komparativních výhod: komparativními výhodami těchto zemí je

RÁMEČEK 14 Modernizace

Proces společenské změny, vyplývající z šíření a přijetí typických rysů expanzivních a zdánlivě vyspělejších společností společnostmi zdánlivě méně vyspělými. Modernizace zahrnuje sociální mobilizaci, růst efektivnějších a více centralizovaných forem politické a sociální kontroly, přijetí „vědecky racionálních“ norem a transformaci sociálních vazeb a estetických forem (Johnston a kol. 1994: 392).

levná půda, levná pracovní síla a přírodní bohatství; jejich cesta k prosperitě tedy musí vést skrze zvýšení exportu primárních (zemědělských a nerostných) komodit na světový trh.

2. *Industrializace substituující dovoz* (ISD, *import substitution industrialization*, ISI) byla nejčastěji doporučovaným (a přijímaným) lékem na problémy třetího světa. Byla založena na předpokladu, že s využitím prostředků, získaných spojením omezených domácích soukromých a veřejných zdrojů, často podpořených zahraničním kapitálem, a za ochrannou zdí celních bariér, dojde díky státem organizovaným programům industrializace k rozvoji domácího průmyslu, který bude stimulován domácí poptávkou. To posílí soběstačnost země a sníží její závislost na vnějších trzích, sníží deficit zahraničního obchodu, nabídne pracovní příležitosti, zejména lidem ze zemědělství, vytvoří domácí kapitál a bude stimulovat rozvoj technologií a pokročilejších forem industrializace. ISD byla však současně i nástrojem k dosažení vnitropolitických cílů: přesunu moci od tradičních „reakčních“ elit, spojených se zemědělstvím, venkovem a náboženstvím, k novým elitám, zpravidla (ale ne vždy) průmyslovým, městským, sekulárním a prozápadním (Brohman 1996: 53–54).

Iniciátorem a hlavním aktérem rozvojové strategie měl být bez výjimky stát. Ve vyspělých zemích vedlo keynesiánské myšlení v této době k posílení role státu při regulaci ekonomického a společenského vývoje a bylo považováno za samozřejmé, že tento vzor budou následovat i rozvojové země. Nerozvinutý trh v postkoloniálních zemích byl považován za příliš náchylný k selhání a bylo tedy potřeba pevné ruky státu, aby regulovala tržní mechanismus, mobilizovala zdroje, vytvořila ochranné bariéry pro rozvoj průmyslu a často i přímo řídila státní podniky. Stát byl považován za aktéra, který má „největší schopnost myslet a konat v dlouhodobém zájmu všech svých občanů“ (Corbridge 1995: 3). Obdobou *sociálního státu* (*welfare state*) v Evropě se stal v rozvojových zemích *rozvojový stát* (*developmental state*), charakterizovaný zasahováním státu prakticky do všech oblastí lidského života a nárůstem státní byrokracie. Řízení hospodářského rozvoje státem je označováno termínem „*dirigiste*“ a jeho symbolem mohou být například indické pětileté plány hospodářského rozvoje, realizované od roku 1951.

3.2. Teorie závislosti

Modernizační teorie předpokládala, že svět je tvořen souborem nezávislých jednotek – států –, samostatně se pohybujících po stupních univerzální trajektorie vývoje. Proti modernizační škole ostře vystoupila řada autorů, jejichž interpretace jsou souhrnně označovány jako *teorie závislosti* (*dependency theory*). Ty naopak zdůrazňují komplexní propojenost světa: rozvojové země jsou součástí jediného *systému světového hospodářství* a jejich nerozvinutost (*underdevelopment*) je přímým důsledkem rozvinutosti vyspělých zemí. Jádrem systému světového hospodářství – země prvního světa – používá svoji hospodářskou a politickou moc k udržení a prohloubení vztahů závislosti (vytvořených v době kolonialismu), které jsou nástrojem transferu zdrojů z periferie do jádra.

Nerozvinutost zemí periferie tedy není důsledkem nedostatečného proniknutí moderního průmyslu, hodnot a sociálních a politických systémů, ale právě naopak: je důsledkem nerovného členění těchto zemí do systému světového hospodářství. Poválečný svět se od předválečného liší jen tím, že zastaralý kolonialismus byl nahrazen nekolonialismem, jemuž dominují nadnárodní společnosti, MMF a nerovné vztahy v mezinárodním obchodě (RAMEČEK 15, též Smith 1989).

Andre Gunder Frank, čelný představitel jedné z variant teorie závislosti, na základě studium ekonomické historie Latinské Ameriky zjistil, že k hospodářskému rozvoji zde docházelo jen v krátkých obdobích, kdy vyspělé země Evropy a Severní Ameriky procházely krizí (světové války, hospodářská krize 30. let) a jejich kontrola nad periferií byla oslabena (Frank 1969). Také politickou samostatnost získala většina latinskoamerických zemí v době, kdy napoleonské války v Evropě oslabily její kontrolu nad periferií. Frankova teorie je v jejím zdůraznění hierarchie vzájemné závislosti (ve Frankově terminologii podřízenosti „satelitů“ „metropolím“) vysloveně geografická: „tak jako se metropole kolonie a později národního státu a její vývozní struktura stala satelitem metropole na Iberském poloostrově (a později jiných metropolí světového hospodářského systému), stala se současně i koloniální a později národní metropolí hospodářství a obyvatelstva svého zázemí“ (Frank 1995: 29, pův. vydání 1966).

Ve stejném duchu staví Paul Baran do protikladu ekonomickou historii Indie a Japonska. Japonsko se nikdy nestalo kolonií (díky nedostatku přírodních zdrojů, taktické politice vůči soupeřícím mocnostem i jiným faktorům) a to podle Barana bylo hlavním předpokladem jeho následného rozvoje. Naproti tomu na zdroje bohatá Indie, nejednotná v době britského pronikání díky rozporem provázejícím rozpad mughalské říše, se stala britskou korunní kolonií, což vedlo k růstu její závislosti a „rozvoji nerozvinutosti“ („*development of underdevelopment*“) (in Short 1993: 23–24).

Arghiri Emmanuel považuje za klíčový mechanismus prohlubování závislosti a nerozvinutosti nerovnou obchodní výměnu: směna zboží mezi zeměmi s nízkými a vysokými příjmy vede ke skrytému transferu hodnoty z periferie do jádra (Emmanuel 1972, viz též subkapitola 2.2e kritika viz Smith 1989).

Teorie závislosti se dostávají do popředí teorie (více než praxe) rozvoje zvláště od druhé poloviny 60. let. Tato doba už nebyla tak optimistická jako poválečné období. Dřívější programy ISD a modernizace už měly vést k *nastartování ekonomického rozvoje*, k tomu však stále nedocházelo. V závěru Dekády rozvoje, vyhlášené OSN v roce 1960, v jejímž průběhu měla nerozvinutost

RÁMEČEK 15 Neokolonialismus

Neokolonialismus je forma hospodářské a politické kontroly vyspělých států, případně nadstátních sdružení a institucí, nad hospodářstvím a společnostmi nerozvinutého světa. Ovládané země jsou formálně nezávislé, ale jejich hospodářství a politický systém jsou řízeny zvenčí. Nástroje této kontroly jsou různé, ale často zahrnují přítomnost zahraničního průmyslového a finančního kapitálu. Ten ovlivňuje vnější ekonomické vazby nekoloniálních zemí, ale svojí podporou určitých elit v těchto zemích má dopad i na jejich sociální strukturu.

Vedle obchodních vazeb, investic a zahraniční pomoci je nástrojem neokolonialismu také tlak na vnitřní hospodářskou disciplínu rozvojových zemí (Johnston a kol. 1994: 415–416). Např. MMF a SB podmiňují poskytnutí půjček často hlubokými zásahy do struktury ekonomiky i společnosti zemí, jež o půjčky usilují (RAMEČEK 16).

třetího světa přestat být problémem, se „rozvojové“ programy zaměřovaly stále více na překonávání narůstající chudoby a zmírnění důsledků akutních krizí (vyvolaných podle kritiků právě modernizačními strategiemi). V tomto kontextu získaly kritické hlasy teorií závislosti mnoho posluchačů. Jejich argumenty mohly být opřeny o stále více empirických zjištění, poukazujících např. na to, že jen malá část z ceny zboží, zaplacené v obchodech vyspělých zemí, směřuje k jeho primárním producentům ve třetím světě, nebo na dlouhodobý pokles cen primárních komodit: v letech 1900–1986 se ceny surovin (včetně ropy) snížily relativně vzhledem k cenám hotových výrobků o 35 % (bez ropy o 40 %) – Grilli a Yang 1988.

Politické poselství teorií závislosti bylo zřejmé: protože nerovinnost periferie je důsledkem nerovných vztahů s jádrem systému světového hospodářství, je potřeba tyto vztahy přetnout či omezit – a dát se jinou než kapitalistickou cestou: „třetí svět musí volit mezi pokračováním barbarství kapitalismu a velkým příslibem socialismu“ (Frank, cit. in Corbridge 1995: 5). Teorie závislosti se s modernizační školou zcela rozcházel v názorech na způsob, jak dosáhnout rozvoje, nepochybně však chápání rozvoje jako modernizace: pokud se podaří minimalizovat hospodářské i jiné vztahy se západním světem, potom se i do třetího světa dostaví modernizace s jejími projevy typickými pro vyspělý svět.

3.3. Marxistická kritika

Teorie závislosti nedokázaly vysvětlit vzestup nově industrializovaných zemí (viz subkapitola 2.3.), který byl podle mnohých komentátorů založen právě na aktivní participaci v mezinárodním obchodě. To snížilo akademickou důvěryhodnost těchto přístupů. Kritika přišla nejdříve od autorů, vycházejících z více „klasického“ chápání marxismu. Bill Warren tvrdí, že kapitalismus je vždy a všude dynamický a „rozvojový“ (ve smyslu hospodářského růstu), i když z hlediska rozdělování výsledků tohoto růstu je současně nespravedlivý. Povede tedy k rozvoji třetího světa stejně jako vedl k rozvoji světa prvního (Warren 1980, Corbridge 1995: 6). Spravedlivější systém distribuce (který sníží sociální a regionální nerovnosti) bude podle Warrena zaveden až po skutečném globálním rozšíření kapitalismu a jeho následném nahrazení světovým socialismem (viz též Taylor 1993a: 112).

Marxistické teorie vysvětlovaly narůstající diferenciaci zemí třetího světa (zvláště rostoucí rozdíl mezi NIZ a zeměmi s nízkými příjmy) pomocí argumentů, vycházejících z předpokladu, že napříč světovým hospodářstvím neexistuje jen jediný – kapitalistický – výrobní způsob, ale že nerovnoměrný rozvoj periferie je výsledkem interakcí mezi kapitalistickým a předkapitalistickým výrobním způsobem. Ve třetím světě existují místa, v nichž k hospodářskému růstu dochází a v nichž dominují kapitalistické výrobní vztahy (Peter Taylor je označuje „*ostrovny rozvoje*“ – „*islands of development*“, viz Taylor 1993a: 124–126). Rozvoj těchto míst je však založen na trvalé imigraci levné pracovní síly z jejich širšího zázemí, v němž převažují předkapitalistické výrobní vztahy. Výrobci v *ostrovech rozvoje* tak nenesou náklady na reprodukci pracovní síly. Závislost *ostrovů rozvoje* na levné pracovní síle brání územnímu šíření kapitalistického výrobního způsobu do okolí a tím dochází k prohlubování nerovnoměrného rozvoje periferie (Taylor 1993a: 124–126, Corbridge 1995: 6).

3.4. Kontrarevoluce v teorii a politice rozvoje

Marxistické přístupy nabídly rigorózní vysvětlení příčin a mechanismů nerovnoměrného rozvoje, nenabídlly však východiska pro formulaci praktické politiky rozvoje. Naopak neoliberalní paradigma, které v 80. letech zastínilo neomarxistické (teorie závislosti) i marxistické přístupy,

se mnohem více zabývalo otázkami praktických politických strategií než jejich teoretickým ukotvením. Vždyť (někdy) stačilo odkázat na Adama Smitha či na neviditelnou ruku trhu (1): pokud se tržním silám ponechá volnost, přinesou do třetího světa blahobyť, stejně jako ho přinesly do světa prvního.

Nástup neoliberální „kontrarevoluce“ je možné vysvětlit v sociálním a politickém kontextu doby. Ve vyspělých zemích byl odezvou na dezintegraci fordistického režimu akumulace, provázenou krizí keynesiánského modelu sociální regulace a fiskální krizí sociálního státu (*welfare state*), nástup „nové pravice“ v politice 80. let (*reaganismus, thatcherismus*). V rozvoje světa měl velký dopad vzestup NIZ, považovaný za vzor, kterému se i ostatní země chtěly přiblížit. Dlužní krize (RAMEČEK 16) a politika MMF a SB vedly k tomu, že většina rozvoje zemí neměla jinou alternativu než přijmout opatření, inspirovaná (a prosazovaná) neoliberální politikou rozvoje.

Neoliberální přístupy podrobily principy dosud realizované politiky rozvoje tvrdé kritice (např. Lal 1995) a vedly k jejímu přehodnocení. Zvláště kritizovaly (a) politiku ISD (jako nerůdnou v prostředí omezené domácí poptávky), (b) vysoké celní bariéry a další ochranná opatření (brání nejen dovozu hotových výrobků, ale i technologií a výrobních prostředků a jsou i bariérou pro vývoz zboží), (c) silnou roli státu (selhání státu je podle neoliberálních politiků stejně špatné jako selhání trhu, ale jeho důsledky jsou daleko více zničující) a (d) princip plánování a byrokratického řízení ekonomiky (*dirigiste*). Prosazovaly uvolnění všech administrativních regulací tržně otevření domácí ekonomiky, podporu výroby orientovanou na vývoz (*exportně orientovaná industrializace – EOI, export oriented industrialization*) a vytváření podmínek pro příchod zahraničního kapitálu a nadnárodních společností. Součástí neoliberálních strategií tak byla devalvace měny, odbourání dotací na základní potraviny, zrušení minimální mzdy a další opatření usilující o snížení domácí spotřeby, stejně jako privatizace státních podniků a škrty ve výdajích na školství, zdravotnictví či dopravu (Brohman 1996: 133). Tato opatření, známá jako „politika utahování opasků“, vycházela z podobných teoretických a ideologických představ jako ekonomicko-transformace posttotalitních zemí střední a východní Evropy po roce 1989. Důsledkem této politiky v rozvojových zemích bylo výrazné prohloubení sociálních a regionálních nerovností, včetně nárůstu chudoby a podvýživy.

Proč byla tato nepopulární politika rozvoje zeměmi tak masově přijímána? Zejména proto, že neměly jinou možnost. V důsledku dříve vytvořených vztahů závislosti (na kapitálu a dalších zdrojích) se musely podrobit často tvrdým podmínkám strukturálního přizpůsobení (RAMEČEK 16). Tím se vztah závislosti ještě prohloubil. Navíc podmínky spojené s poskytnutím půjčky byly často nejen ekonomické, ale i politické, popř. jednotlivým zemím byly nabídnuty různé podmínky v závislosti na ideologické interpretaci jejich politického režimu nebo na jejich poloze na mapě geopolitického zájmu věřitelských zemí (Brohman 1996: 140–147). Jak uvádí Levitt:

„Diskurz neoliberalismu je zvlášť lákavý tím, že kombinuje zdánlivě objektivní jazyk neoklasické ekonomie s politickými cíli, které slouží dominujícím globálním mocenským strukturám. Neoliberální jazyk ... je však jazykem ideologie v nejhrošším slova smyslu. Ve skutečnosti je nástrojem, kterým bohatí a mocní vnucují soubor hodnot a pravidel hry, které posilují nerovnost a nespravedlnost.“ (Levitt, cit. in Brohman 1996: 140–141)

Politika MMF a SB vedla v mnoha zemích k poklesu životní úrovně (v Mexiku v roce 1982 klesl nominální mzdy na polovinu a ceny zboží vzrostly – Short 1993: 29). V nejhudších zemích tato ohrozila až základní podmínky lidské existence: v některých afrických zemích došlo v 80. letech k poklesu střední délky života. Corbridge (1993: 186) v této souvislosti píše o „MMF, šířící

v Africe bídu a hlad". 80. léta jsou dnes často označována za „ztracenou dekádu rozvoje“. Politika finančních institucí výrazně přispěla k prohloubení regionálních rozdílů, jak mezi státy, tak i uvnitř jednotlivých zemí.

3.5. Rozvoj jako konec rozvoje?

Je skutečně nutné pro vidinu budoucího rozvoje podnikat kroky, jejichž okamžitým důsledkem je nárůst regionálních a sociálních nerovností, chudoby i podvýživy? Kdo z politiky rozvoje profituje – a kdo ztrácí? Jaké jsou důsledky komplexu představ, strategií a činností, označovaných „rozvoj“, pro lidi – konkrétní muže, ženy a děti – v jejichž jménu se „rozvoj“ prosazuje? Je „rozvoj“ (či „pokrok“) v jeho západním/severním chápání skutečně tím, co lidé v místech třetího světa chtějí a potřebují? Tyto a další kritické otázky zaznívají v rozsáhlé diskusi, která se v rozvojových studiích otevřela od 80. let jako reakce nejen na „ztracenou dekádu“ dlužní krize a neoliberalní politiky, ale i na celou poválečnou historii diskurzu rozvoje.

Výsledkem této dosud probíhající diskuse nebyl vznik žádné nové „velké teorie“, ale právě rezignace na vytváření univerzálních všeuvysvětlujících konstrukcí. Současně došlo ke zdůraznění potřeby pochopení konkrétních kontextů – a jejich konkrétních obyvatel, lišících se z hlediska věku, pohlaví, moci atd. – pro poznání mechanismů společenského vývoje. Není nutné vytvářet jednoduché univerzální (kontextově nespecifické) teorie a ideologie: důležité je poznání lokálních potřeb a na nich založených lokálních politik a lokálních cílů. Tyto přístupy „odkrývají komplexní roli, kterou ve vytváření specifického kontextu rozvoje hrají místo a lokalita“ (Brohman 1996: 226).

Nejvážnější kritika však byla vznesena proti samotnému konceptu rozvoje. Diskurz rozvoje podle těchto kritických hlasů (teoreticky vycházejících často z kritiky orientalismu a z Foucaultovské dekonstrukce) postavil do opozice Západ/Sever a zbytek světa: je to diskurz, jímž ten „vyspělejší“, „pokročilejší“ a „rozvinutější“ chce rozvíjet „ty druhé“ – stejně jako o to dříve usiloval diskurz kolonialismu. Diskurz rozvoje je v tomto chápání vyjádřením ambicí „kolonizovat“ méně „rozvinuté“ společnosti ještě dlouho po rozpadu koloniálních impérií. Je snahou Západu/Severu produkovat „jiné“ společnosti podle svých vlastních představ (a ke svým vlastním cílům). Mezi kolonialismem a „rozvojem“ tedy není zásadní rozdíl a důsledky obou na život „těch druhých“ lidí třetího světa jsou stejně zničující (Corbridge 1995: 8).

Jak je vůbec možné, že diskurz rozvoje byl tak univerzálně a dlouhodobě přijímán – napříč třemi světy a různými sociálními skupinami? Majid Rahnema tvrdí, že „mýtus rozvoje“ získal svoji „charismatickou moc“ proto, že dokázal spojit očekávání tří velmi rozdílných skupin aktérů: (1) představitelů bývalé koloniální moci, usilujících o udržení svého vlivu, (2) vůdců nových států, snažících se přeměnit jejich zdevastované země v moderní státy a (3) lidí v těchto zemích, chápajících „rozvoj“ jako přízrak, který je osvobodí od starých i nových forem podrobení. Díky této jedinečné konvergenci „společnosti, které vynalezli modernizovanou chudobu, ji mohly rozšířit do všech ‚rozvojových zemí‘“ (Rahnema 1997: ix–x).

Diskurz rozvoje podle jeho kritiků slouží k posílení expanze Severu v postkoloniálním období i k posílení místních vládců, kteří cizí moc potřebují ke konsolidaci vlastní moci. Rozvoj se stal nástrojem rozdělení společnosti, sociální exkluze a diskriminace: ti, kteří měli být předmětem rozvoje, nebyli nikdy vážně konzultováni (Rahnema 1997: ix). Ve jménu rozvoje byl vyhlášen boj staletým tradicím a komunální solidaritě, byly ničeny „zastaralé“ a „nemoderní“ ekonomické, sociální a environmentální vazby a devastovány samy základy společenského života.

Avšak mnoho autorů přesvědčivě ukázalo, že rozvoj v jeho dosavadním chápání není už dlouho přijímán tak univerzálně, jak se ještě donedávna tvrdilo. Lidé v místech třetího světa ne-

RÁMEČEK 16 Dlužní krize

V 70. letech si mnoho rozvojových zemí vzalo vysoké půjčky na financování strategií rozvoje, zvláště ISD. Byly pro to vhodné podmínky: (1) v důsledku přílivu tzv. petrodolarů ze zemí OPEC byl na světovém finančním trhu nadbytek disponibilního kapitálu a komerční banky poskytovaly úvěry s nízkými úrokovými sazbami a spojovaly je jen s minimálními podmínkami (Brohman 1996: 144), (2) v důsledku ropného šoku (krátkodobě) vzrostla na světovém trhu cena primárních komodit (viz Short 1993: 24), (3) zdálo se nadějně, že společná politika zemí třetího světa povede k vytvoření *Nového mezinárodního hospodářského uspořádání* s výhodnějšími podmínkami pro rozvojové země (viz subkapitola 1.4., též Corbridge 1993: 184, Brohman 1996: 144), (4) mezinárodní instituce (i teorie rozvojových studií) doporučovaly tuto politiku.

Na přelomu 70. a 80. let se podmínky dramaticky změnily. Hospodářská krize zvedla úrokové sazby do závratné výšky (úvěry byly sjednány s pohyblivou úrokovou sazbou). Současně snížila poptávku nejen po primárních komoditách (a tím i jejich cenu), ale i po hotových výrobcích, včetně výrobků z nových průmyslových provozů zemí třetího světa, z jejichž prodeje měly být spláceny dřívější úvěry. Zvýšení výdajů (splátky dluhu) a snížení příjmů vyvolalo fiskální krizi, z níž mnoho rozvojových zemí nedokázalo najít východisko. V roce 1982 prohlásilo Mexiko, že není schopno nadále splácet svůj dluh, brzy následovala Venezuela, Brazílie a další země. Na světovém finančním trhu to vyvolalo paniku, označovanou jako *dlužní krize (debt crisis)*.

Aby banky, které poskytly úvěry, mohly dostat půjčené peníze zpět, byly nuceny poskytnout další půjčky na splácení úroků z dřívějších úvěrů. Poskytnutí těchto úvěrů však bylo nyní spojeno s velmi přísnými makroekonomickými i mikroekonomickými podmínkami – zvláště byl kladen důraz na přísnou „rozpočtovou disciplínu“ věřitelů zemí. To posílilo postavení MMF a SB, které už od 70. let spojovaly poskytnutí „rozvojové pomoci“ (finančních prostředků prvního světa, určených k podpoře strategií rozvoje třetího světa – viz kapitola 4) s přísnými podmínkami *programů strukturálního přizpůsobení (PSP, structural adjustment programmes, SAP)*. PSP vyžadovaly často hluboké změny ve struktuře hospodářství (a následně i společnosti) dotčených zemí v duchu neoliberální politiky.

Poskytnutí půjčky ze strany MMF a SB bylo považováno za signál (často i nutnou podmínku) pro komerční banky, že dané země mohou poskytnout půjčku. Zadlužené země třetího světa (tj. téměř všechny země periferie) tak neměly jinou možnost než se podrobit programům strukturálního přizpůsobení. V polovině 80. let již PSP „strukturálně transformovaly“ ekonomiku i společnost tří čtvrtin latinskoamerických zemí a dvou třetin afrických zemí (Brohman 1996: 134).

čekají, jaké verze „rozvoje“ jim budou přisouzeny nadnárodními a státními strategy, ale mají o rozvoji svých míst své vlastní představy. Paul Routledge (1997), Stuart Corbridge (1993), Cathy Schneider (1995), Peter Bunyard (1997) a mnoho dalších ukazují na konkrétních příbězích dlouhou tradici lokálních sociálních a environmentálních hnutí ve třetím světě, která se efektivně postavila plánům na rozvoj jejich míst, vnučeným z vnějšku. Strategie odporu těchto hnutí často vycházejí z místní historie a jejich vnímavost vůči místním podmínkám – ekonomickým, sociálním, environmentálním, politickým – i zdůraznění kolektivních zájmů obyvatel místa

bez ohledu na jejich pohlaví či sociální status jsou zbraněmi, se kterými tato hnutí dokázala úspěšně vzdorovat velkým a mocným představám a ideologiím „rozvoje“.

Přes zdrcující kritiku a existenci lokálních alternativ zůstává však diskurz rozvoje nebezpečně silný. „Rozvoj“ je stále pilířem politiky, kterou mezinárodní organizace jako OSN nebo SB uplatňují vůči třetímu světu, a opozice vůči této politice je marginalizována. Vždyť kdo by byl proti rozvoji?

Jaké implikace z kritiky vyplývají pro teorii a politiku rozvoje? Podle některých je to konec teorie rozvoje (a rozvojových studií) a měl by to být i konec politiky rozvoje – vždyť neexistuje nic takového jako rozvoj, jen diskurz rozvoje (a ten je plný ambicí kolonizovat). Podle jiných je potřeba více naslouchat hlasům lidí, kteří mají být „rozvíjeni“. Je potřeba se od těchto lidí učit – z jejich lokálních strategií trvale udržitelného života, komunální solidarity, z vazeb materiálního a duchovního života, z forem přizpůsobování společenskému vývoji atd. – ne jim vnucovat cizí ideologie a univerzální strategie. Hlubší poznání života tradičních společností a jeho vývoje pak často také odhalí (zpravidla negativní) důsledky modernizace a „rozvoje“ (např. Norberg-Hodge 1997). Corbridge (1995: 8–10) však v této souvislosti varuje před populismem těchto přístupů – před přílišnou idealizací tradičního (venkovského) života: rozvoj měl nejen negativní, ale i pozitivní důsledky. Mnoho obyčejných lidí v zemích třetího světa si to uvědomuje. Tito lidé mají větší zájem o to, aby měli možnost tato pozitiva a negativa vyvažovat, než jen o „rozvoj“ nebo jen „ne-rozvoj“. Přelom tisíciletí tedy není koncem rozvoje ani koncem rozvojových studií, ale – doufejme – koncem rozvoje v jeho dosavadním totalizujícím a vysoce ideologizovaném pojetí.

Závěr

Nerovnoměrný rozvoj světa je dynamický koncept. Převažující tendencí dosavadního vývoje bylo prohlubování nerovností mezi lidmi i mezi místy. To však nutně neznamená, že *všichni* dnešní bohatí (lidé i místa) jsou přímými nástupci minulých bohatých ani to, že *všichni* dnešní chudí budou chudí i v každém okamžiku budoucnosti. Vztahy konkurence a soutěžení/soupeření, na nichž je kapitalistické podnikání založeno, vytvářejí předpoklad pro sice velmi selektivní a silně podmíněnou, ale přesto reálnou možnost mobility ve směru z periferie k jádru i naopak, při současném prohlubování nerovností mezi geograficky proměnlivým jádrem a geograficky proměnlivou periferií.

Historický vývoj poskytuje dostatek příkladů této dynamiky. Dějiny novověku je možné (podle jedné z interpretací) vylíčit jako historii prostorové expanze jednoho ze *světových impérií* – toho, jehož ohniskem se postupně staly různé části západní Evropy. Tempo této expanze se zvýšilo v moderní době v důsledku komplexní transformace, symbolizované průmyslovou revolucí, a počátkem 20. století se tento systém stal skutečně globálním „světovým hospodářstvím“ (*world-economy*).

Různá místa světa byla do systému mezinárodní dělby práce světového hospodářského systému začleněna v různých rolích, přičemž možnost volby vlastní role byla z geografického hlediska uspořádána velmi nerovnoměrně a odpovídala nerovnoměrnému rozložení moci. Místa s vysokým stupněm koncentrace ekonomické i politické moci – jádro systému světového hospodářství – ovlivňovala vývoj ekonomické, sociální i politické struktury periferie způsobem, který odpovídal jejich hegemonním zájmům a vedl k dalšímu prohloubení závislosti již závislých míst periferie. Tento historický systém prostorových vztahů dominance a podřízenosti je označo-

ván jako kolonialismus, a třebaže jeho základem byla snaha vytěžit z existujících vazeb materiální zisk, neomezoval se jen na hospodářské vztahy a jejich politickou kontrolu, ale byl legitimizován a podporován souborem představ a hodnot, podle nichž se jádro systému světového hospodářství považovalo za vyspělejší část světa a samo si uložilo úkol přinášet vlastní civilizaci, racionalitu, vědu, kulturu, víru, politický systém i hodnoty „těm druhým“ – lidem a místům periferie, kterou samo vytvořilo.

Vyčerpání možností dalšího extenzivního rozšiřování vedlo ke krizi, jejímž projevem byly dvě zničující světové války a která vyústila v transformaci systému světového hospodářství. Kolonialismus se stal zastaralý, protože konzervací vztahů mezi koloniálními metropolemi a koloniemi omezoval prostorovou dynamiku světového hospodářského systému v době vzestupu nových (převážně) ne-koloniálních mocností (USA, Japonsko). Byl nahrazen systémem vztahů, který prosazoval formální politickou nezávislost a umožnil národněosvobozeneckým hnutím její dosažení, ale současně zachoval vztahy hospodářské závislosti i mechanismy jejich dalšího prohlubování (např. nerovná obchodní výměna). Tato transformace byla doprovázena přesunem části moci z instituce státu k nestátním aktérům – zejména nadnárodním společnostem a mezinárodnímu finančnímu kapitálu – což ve svých důsledcích urychlilo proces nerovnomerného rozvoje světa. Současně byla zachována představa materiální a kulturní nadřazenosti vyspělých zemí, spojená s jejich snahou „rozvítet“ „ty druhé“ ke svému obrazu a podle svých zájmů. Diskurz kolonialismu byl nahrazen diskurzem rozvoje, který ve většině případů vedl k dalšímu prohloubení vztahů závislosti. Zvýšená prostorová dynamika systému světového hospodářství, symbolizovaná novou mezinárodní dělbu práce, umožnila rychlý hospodářský růst některých částí periferie (NIZ, země vyvážející ropu), stejně jako vedla k relativnímu úpadku částí jádra (staré průmyslové oblasti). To na jedné straně narušilo platnost tradičního geografického vymezení rozvinutých a rozvojových zemí, na druhé straně dále prohloubilo nerovnosti mezi místy v globálním měřítku.

Nerovnomerný rozvoj světa pochopitelně není výsledkem žádných „přirozených“ procesů nebo řetězců zákonitostí, ale procesem, který je výsledkem neustálého vytváření vztahů dominance a závislosti a jejich současného zpochybňování, přičemž výsledek tohoto zápasu je silně determinován nerovnomerným rozložením moci. Náčrt vývoje paradigmatu rozvojových studií se snažil ukázat, jak byla politika „rozvoje“ ovlivněna globálním rozložením moci a jak skrze doporučované (a prosazované) strategie aktivně přispívala (a přispívá) k prohloubení regionálních (a sociálních) nerovností. Propast mezi nejbohatšími a nejhudšími je na konci čtvrté „dekády rozvoje“ větší, než byla na začátku první.

Nerovnosti mezi místy a lidmi existují na všech řádovostních úrovních: lokálních, regionálních i na globální úrovni. Klíčovým aktérem regulace těchto nerovností zůstává i nadále stát: nárůst sociálních rozdílů *uvnitř státu* nad určitou – místně a časově proměnlivou – mez vede v demokratických státech prostřednictvím voleb k posílení politiky, prosazující nivelizaci nad další diferenciací a koncentrací. Podobně výrazné prohloubení regionálních rozdílů ohrožuje prostorovou integritu státu a je regulováno prostřednictvím přerozdělovacích mechanismů regionální politiky. Na globální úrovni dosud efektivní regulační mechanismus neexistuje. Přitom – či právě proto – nerovnomernost na globální úrovni již dávno dosáhla stupně, který ohrožuje vývoj celého systému světového hospodářství (a podle některých i samotnou jeho existenci): přinejmenším v oblasti morální a environmentální již semiperiferie nepředstavuje spolehlivý nárazník mezi problémy a lidmi jádra a periferie.

Symptomem počínajícího se formování globálního regulačního mechanismu může být eroze státní suverenity – dlouho diskutovaná, byť zatím ne příliš výrazná (viz úvodní kapitola knihy) – spojená s transferem moci z instituce státu na aktéry na řádovostně vyšších i nižších úrovních. Tento transfer se dosud týkal mnohem více ekonomické moci (o čemž svědčí sebevědomí nadná-

rodních společností a mezinárodního kapitálu) než moci politické s jejími regulačními mechanismy. Důsledkem bylo jen další prohloubení nerovnoměrností. Kolektivní pokus země Jihu transformovat pravidla hry globálního ekonomického i politického systému v 70. letech skončil neúspěchem.

Devadesátá léta jsou novou dekadou konferencí. Hlasy Jihu, souznějící s mnohými hlasy Severu, včetně environmentálních organizací a menšinových skupin, zřejmě povedou – dříve nebo později – k vytvoření globálních politických mechanismů regulace nerovnoměrného rozvoje. Tato regulace by měla být založena na pozitivní diskriminaci skupin a míst, znevýhodněných nerovnoměrným rozložením moci: motivace této politiky by mohla vycházet současně jak z altruistických snah splatit historický dluh vůči těmto lidem a místům, tak i z egoistických cílů vytvořit pragmatické nástroje předcházení globálním problémům (vyplývajícím z „nerozvinutosti“ těchto skupin a míst). Taková politika však musí stát mimo diskurz rozvoje a musí dát lidem periferie svobodu volby jejich vlastních budoucností (bez podmínek definujících charakter těchto budoucností) a současně moc k jejich dosahování.

Taková regulační politika by snížila nerovnoměrnost na globální – makroregionální – úrovni a zároveň posílila diferenciaci uvnitř regionů a míst. Vývojová dynamika systému světového hospodářství by současně vedla k rychlejšímu pohybu konkrétních míst po ose periferie – semiperiferie – jádro (a zpět). To by vedlo nejen ke konci třetího světa (který byl proklamován už v 70. letech), ale i ke konci stávajícího geografického vymezení Severu a Jihu a jeho nahrazení pestřejší mozaikou jader a periferií při současném zachování dynamiky nerovnoměrného rozvoje světa.

Literatura

- Brennan, J. (1995) The creation of labour surplus in Surat District, Gujarat, India, in: S. Corbridge (ed.) *Development studies. A reader*, London: Arnold, str. 216–223.
- Britannica (1999) Mandate. *Encyclopedia Britannica*, //www.britannica.com/eb/article/idxref/5/0.5716.11838.00.html
- Brodman, J. (1996) *Popular development. Rethinking the theory and practice of development*, Oxford: Blackwell.
- Burnyard, P. (1997) Tehri: A catastrophic dam in the Himalayas, in: M. Rahnama, V. Bawtree (eds.) *The post-development reader*, London, New Jersey: Zed Books, str. 256–262.
- Clapham, C. (1985) *Third World politics: an introduction*, London: Croom Helm.
- Corbridge, S. (1989) Marxism, post-Marxism, and the geography of development, in: R. Peet, N. Thrift (ed.) *New models in geography*, Vol. 1., London: Hyman, str. 224–254.
- Corbridge, S. (1992) The developing world, in: A. Rogers, H. Viles, A. Goudie (eds.) *The student's companion to geography*, Oxford: Blackwell, str. 77–85.
- Corbridge, S. (1993) Colonialism, post-colonialism and the political geography of the Third World, in: P.J. Taylor (ed.) *Political geography of the twentieth century: A global analysis*, London: Belhaven Press, str. 171–205.
- Corbridge, S. (ed.) (1995) *Development studies. A reader*, London: Arnold.
- Dickson, P. (1992) *Global shift: the internationalization of economic activity*, London: Paul Chapman.
- Friedmann, A. (1972) *Uneven exchange: a study of the imperialism of trade*, New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. (1969) *Latin America: Underdevelopment or revolution*, New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. (1995) The development of underdevelopment, in: S. Corbridge (ed.) *Development studies. A reader*, London: Arnold, str. 27–37.
- Gill, E. R., Yang, M. C. (1988) Primary commodity prices, manufactured good prices, and the terms of trade of developing countries: what the long run shows. *World Bank Economic Review*, vol. 2, str. 1–47.
- Hettne, B. (1990) *Development theory and the three worlds*, London: Longman.
- Jirásko, B. (1995) *Mezinárodní perspektivy politických regionů*, Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.
- Johsbawm, E. (1987) *Age of empire 1875–1914*, New York: Pantheon.
- Joselit, B. E. (1995) Non-economic barriers to economic development, in: S. Corbridge (ed.) *Development studies. A reader*, London: Arnold, str. 17–27.

- Jess, P., Massey, D. (1995) The contestation of place, in D. Massey, P. Jess (eds.) *A place in the world? Places, cultures and globalization*, Oxford: Oxford University Press, str. 133–174.
- Johnston, R.J., Gregory, D., Smith, D. M. (eds.) (1994) *The dictionary of human geography*, 3rd ed., Oxford: Blackwell.
- Johnston, R. J., Taylor, P. J. (1988) Introduction: A world in crisis? In Johnston, R. J., Taylor, P. J. (eds.) *A world in crisis? Geographical perspectives*, 2nd ed., Oxford: Blackwell, str. 1–15.
- Kearns, G. (1993) Fin de siècle geopolitics: Mackinder, Hobson and theories of global closure, in: P.J. Taylor (ed.) *Political geography of the twentieth century: A global analysis*, London: Belhaven Press, str. 9–30.
- King, R. (1995) Migrations, globalization and place, in D. Massey, P. Jess (eds.) *A place in the world? Places, cultures and globalization*, Oxford: Oxford University Press, str. 5–44.
- Krásá, M., Marková, D., Zbavitel, D. (1997) *Indie a Indové od dávnověku k dnešku*, Praha: Vyšehrad.
- Krishna, S. (1997) Cartographic Anxiety: mapping the body politics in India, in J. Agnew (ed.) *Political geography. A reader*, London: Arnold, str. 81–92.
- Lal, D. (1995) The misconceptions of 'Development economics', in S. Corbridge (ed.) *Development studies. A reader*, London: Arnold, str. 56–63.
- Liščák, V., Fojtík, P. (1996) *Státy a území světa*, Praha: Libri.
- Něhrů, D. (1957) *Objevení Indie*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Norberg-Hodge, H. (1997) Learning from Ladakh, in M. Rahnama, V. Bawtree (eds.) *The post-development reader*, London, New Jersey: Zed Books, str. 22–29.
- Odell, P. R. (1989) Draining the world of energy, in R.J. Johnston, P. J. Taylor (eds.) *A world in crisis? Geographical perspectives*, 2nd ed., Oxford: Blackwell, str. 79–100.
- Pavlík, Z., Rychtaříková, J., Šubrtová, A. (1986) *Základy demografie*, Praha: Academia.
- Rahnama, M. (1997) Introduction, in M. Rahnama, V. Bawtree (eds.) *The post-development reader*, London, New Jersey: Zed Books, str. ix–xix.
- Robinson, R. (1973) Non-European foundations of European imperialism: sketch for a theory of collaboration, in R. Owen, B. Sutcliffe (eds.) *Studies in the theory of imperialism*, London: Longman.
- Rose, G. (1995) Place and identity: a sense of place, in D. Massey, P. Jess (eds.) *A place in the world? Places, cultures and globalization*, Oxford: Oxford University Press, str. 87–132.
- Rostow, W. W. (1971) *The stages of economic growth: a non-communist manifesto*, 2nd ed., Cambridge: Cambridge University Press.
- Routledge, P. (1997) Putting politics in its place: Baliapal, India, as a terrain of resistance, in J. Agnew (ed.) *Political geography. A reader*, London: Arnold, str. 219–247.
- Said, E. (1978) *Orientalism*, New York: Vintage books.
- Schneider, C. (1995) Radical opposition parties and squatters movements in Pinochet's Chile, in S. Corbridge (ed.) *Development studies. A reader*, London: Arnold, str. 239–255.
- Smith, N. (1989) Uneven development and locational theory: towards a synthesis, in R. Peet, N. Thrift (eds.) *New models in geography. Vol. 1*, London: Hyman, str. 142–163.
- Short, J. R. (1993) *An introduction to political geography*, 2nd ed., London and New York: Routledge, 178 str.
- The Concise Columbia Electronic Encyclopedia (1994) Mercantilism, *The Concise Columbia Electronic Encyclopedia*, 3rd ed., Columbia University Press (<http://www.encyclopedia.com/articles.08340.html>).
- Taylor, P. J. (1993a) *Political geography. World-economy, nation-state and locality*, 3rd ed., Harlow: Longman.
- Taylor, P. J. (1993b) Geopolitical world orders, in: P.J. Taylor (ed.) *Political geography of the twentieth century: A global analysis*, London: Belhaven Press, str. 31–61.
- UNDP (1999) *Human Development Report 1999*, <http://www.undp.org/hdro/report.html>.
- US Bureau of the Census (1999) *World population profile 1998*, Washington DC: US Government printing office.
- Wallerstein, I. (1984) *The politics of the world-economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren, B. (1980) *Imperialism: pioneer of capitalism*, London: Verso.
- World Bank (1999) *Classification of economies by income and region*, <http://www.worldbank.org/data/databytopic/class.html>.
- World Bank (2000) *Entering the 21st Century. World Development Report 1999/2000*, <http://www.worldbank.org/wdr/2000/fullreport.html>.